

AFRİKA'DA İNSAN HAKLARI: AFRİKA'DA İNSAN HAKLARININ KORUNMASINA YÖNELİK SİYASİ MANZARA VE KURUMSAL YAPILAR

Amare Tesfaye CHEKOL*

Öz

Afrika'da insan haklarının korunmasına yönelik siyasi manzara ve kurumsal yapıları zaman içinde önemli ölçüde gelişmiştir. Afrika'daki insan hakları kavramı, evrensel ilkelerin ve yerli değerlerin bir karışımını kapsamaktadır. Afrika Birliği Örgütü başlangıçta insan haklarının korunması için zemin ha-zırlamış ve bu durum halefi Afrika Birliği tarafından daha da geliştirilmiştir. İnsan hakları, Afrika Ekonomik Topluluğu ve alt bölgesel kuruluşlar gibi Bölgesel Ekonomik Toplulukların görevlerinin de ayrılmaz bir parçasıdır. Bu Bölgesel Ekonomik Topluluklar, daha geniş Afrika insan hakları sistemi içinde faaliyet göstermekte ve çeşitli mekanizmalar aracılığıyla hakları teşvik etmek-te ve korumaktadır. Afrika'nın Kalkınması için Yeni Ortaklık ve Afrika Akran Değerlendirme Mekanizması da bu mimaride çok önemli roller oynamakta ve insan haklarının korunmasının temel direkleri olarak yönetim ve sosyoekonomik kalkınmaya odaklanmaktadır. Toplu olarak, bu kurumlar ve çerçeveler, kıta genelinde insan haklarını ilerletmeyi amaçlayan kapsamlı bir sistem oluşturur.

* Doktora Öğrencisi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye | PhD Ankara Hacı Bayram University, Law Faculty, Department of Public Law, Ankara, Türkiye.

✉ amare.chekol@hbv.edu.tr • ORCID 0000-0001-8374-0191.

✎ **Atıf Şekli** | **Cite As:** CHEKOL, Amare Tesfaye: "Afrika'da İnsan Hakları: Afrika'da İnsan Haklarının Korunmasına Yönelik Siyasi Manzara ve Kurumsal Yapılar", SÜHFD, C. 33, S. 2, 2025, s. 963-1012.

✎ **İntihal** | **Plagiarism:** Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. | This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees.

✎ Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Anahtar Kelimeler

• Afrika İnsan Hakları Mimarisi • Afrika'da İnsan Hakları • Ekonomik Topluluklar ve İnsan Hakları • İnsan Haklarının Evrimi • Siyasi Manzara

HUMAN RIGHTS IN AFRICA: POLITICAL LANDSCAPE AND INSTITUTIONAL ARCHITECTURE FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN AFRICA

Abstract

The political landscape and institutional architecture for the protection of human rights in Africa have evolved significantly over time. The notion of human rights in Africa encompasses a blend of universal principles and indigenous values. The Organization of African Unity initially laid the groundwork for human rights protection, which was further enhanced by its successor, the African Union. Human rights are also integral to the mandates of Regional Economic Communities, such as the African Economic Community and sub-regional entities. These Regional Economic Communities operate within the broader African human rights system, promoting and safeguarding rights through various mechanisms. The New Partnership for Africa's Development and the African Peer Review Mechanism also play crucial roles in this architecture, focusing on governance and socio-economic development as pillars for human rights protection. Collectively, these institutions and frameworks form a comprehensive system aimed at advancing human rights across the continent.

Keywords

• African Human Rights Architecture • Economic Communities and Human Rights • Evolution of Human Rights • Human Rights in Africa • Political Landscape

GİRİŞ

Sömürgecilik ve ırkçılık (apartheid) resmen sona ermiş olsa da Afrika'da insan hakları sorunları hâlâ çözülmemiştir. Dünyada olmuş ve olmakta olan en iğrenç vahşetler hâlâ Afrika'da yaşanmaktadır. Ruan-da'daki soykırım ve Çad, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Mısır, Etiyopya, Gine, Libya, Mali, Somali, Sudan ve Zimbabwe gibi birçok ülkede yaşanan çatışmalar ve askeri darbeler¹ nedeniyle meydana gelen sayısız cinayet ve insan hakları ihlalleri bunun güzel örnektir. Adaletsizlik, kötü

¹ SİEGLE, Joseph, Africa's Coups and the Role of External Actors, Africa Center for Strategic Studies, 17 Aralık 2021, s. 1, www.africacenter.org/spotlight/africas-coups-and-the-role-of-external-actors/ (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

liderlik ve insan hakları ihlalleri sömürge sonrası Afrika'da norm haline gelmiştir. Afrikalıların dünyadaki en az özgür insanlar arasında kaldıklarını gösteren bir başka gösterge de Afrikalıların çatışmalar, insan hakları ihlalleri, ekonomik zorluklar, kıtlık ve savaşlar sonucunda mülteci olarak Avrupa'ya akınının sürmesidir.²

Afrika'daki insan hakları tarihi, saygıdan çok ihlallerin ve sistematik bozulmaların tarihi olmuştur ve bu çok az kişinin katılmayacağı bir iddiadır.³ Afrika'daki bu insan hakları durumu, 1963'te Afrika Birliği Örgütü (ABÖ)'nün kurulmasından sonra bile zar zor düzelmiştir. ABÖ, müdahaleci olmayan kararlı duruşuyla vurgulanan, bireylerin haklarından ziyade Afrika'daki sömürgecilikten kurtulma sürecini ilerletmeye ve devletlerin toprak bütünlüğünü savunmaya kendini adanmış bir örgüttü. Ancak bu, ABÖ'nün hiçbir zaman insan haklarını dikkate almadığı anlamına gelmez. Aslında, Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen 1969 ABÖ Sözleşmesi⁴ de dahil olmak üzere ABÖ'nün himayesi altında geliştirilen bazı hukuki ve kurumsal çerçeveler varmaktadır. Ancak, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın kabul edilmesiyle birlikte, ABÖ ancak 1980'lerin başında insan haklarının korunmasına açıkça katılma taahhüdünde bulunmuştur.⁵ Bu gelişme, 2002'de ABÖ'nün yerini AfB (Afrika Birliği)'nin alması ve müdahale etmeme kaygısından vazgeçip çatışmalar, anayasaya aykırı hükümet değişiklikleri ve insan hakları ihlalleri durumlarında daha müdahaleci olma taahhüdünde bulunmasından sonra daha belirgin hale gelmiştir.⁶

Bu makale, Afrika'da insan haklarının geliştirilmesi ve korunması için mevcut siyasi ve kurumsal çerçeveleri tartışmakta, Afrika'daki insan

² **BENYERA**, Everisto/**FRANCIS**, Romain/**JAZBHAY**, Ahmed H., Challenging Discourse and Searching for Alternative Paths: Justice, Human Rights and Leadership in Africa, Benyera, Everisto (Editör), Reimagining Justice, Human Rights and Leadership in Africa: Challenging Discourse and Searching for Alternative Paths, Switzerland 2020, s. 3-4.

³ **AKOKPARI**, John, Introduction: Human Rights Actors and Institutions in Africa, Akokpari, John/Zimbler, Daniel S. (Editörler), Africa's Human Rights Architecture, South Africa 2008, s. 1.

⁴ **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen Afrika Birliği Örgütü Sözleşmesi, 10 Eylül 1969 tarihinde kabul edilmiş ve 20 Ocak 1974 tarihinde yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/en/treaties/oau-convention-governing-specific-aspects-refugee-problems-africa> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

⁵ **AKOKPARI**, s. 2-3.

⁶ **AKOKPARI**, s. 6.

hakları kavramı ile ABÖ ve AfB içindeki konumunu ele almaktadır. Ayrıca, Afrika bölgesel ekonomik topluluklarının kıtanın insan hakları sistemi içindeki rolü ve koruma mekanizmaları, Afrika Akran Değerlendirmesi Mekanizması ile Yeni Ortaklık gibi girişimlerin katkıları incelenmektedir. Makale, yazarın doktora tezinden alınan bilgilerle hazırlanmıştır.

I. AFRİKA'DA İNSAN HAKLARI KAVRAMI

Doğan ve Özdemir'in haklı olarak söylediği gibi, Afrika'daki insan hakları tartışmalarına kıtanın dört ana ideolojik ve siyasi tarihi döneminden bakılmalıdır. Bu dönemler sömürge öncesi, sömürge dönemi, sömürge sonrası ve çağdaş dönemlerdir.⁷ Sömürge öncesi dönemde Afrika toplumları iki geniş kategoriden oluşuyordu. Birincisi, Güney Afrika'nın Zulu'su ve Botswana'nın Ngwato'su gibi merkezi otoriteye, idari mekanizmaya ve daimî yargı kurumlarına sahip toplumlardır. Diğerleri ise Güney Sudan'ın Nuer'i ve Kenya'nın Kikuyu'su gibi daha komünal ve merkezi otoriteden, idari mekanizmadan ve adli kurumlar oluşturan yoksun toplumlardır.⁸

Sömürge öncesi Afrika toplumlarında insan hakları kavramının varlığı konusunda görüş birliği yoktur. Bir kısım, insan hakları fikrinin tüm toplumlara yabancı olmadığını ve dolayısıyla Afrika'da da mevcut olduğunu savunurken, diğerleri bu kavramın varlığını reddetmektedir. İkinci grup, birinci grubu insan haklarını onur kavramıyla birleştirmekle suçlamıştır.⁹ Örneğin Howard, sömürge öncesi Afrika toplumlarında insan hakları kavramının olmadığını savunup geleneksel Afrika'nın, kişinin yalnızca insan olduğu için hak kazandığı bir insan hakları sisteminden ziyade, atfedilen statülere dayalı bir yükümlülük ve ayrıcalık sistemini

⁷ DOĞAN, İlyas/ÖZDEMİR, Omca, Afrika'da İnsan Haklarının Gelişimi ve Koruma Mekanizmaları, Doğan, İlyas (Editör), İnsan Hakları Hukuku, 3. Baskı, Ankara 2019, s. 349.

⁸ FORTES, Myer/EVANS-PRITCHARD, Edward (Editörler), African Political Systems, Oxford 1948, s. 5; MUTUA, Makau, Human Rights: A Political and Cultural Critique, Philadelphia 2002, s. 75.

⁹ MUTUA, Makau Wa: "The Banjul Charter and the African Cultural Fingerprint: An Evaluation of the Language of Duties", Virginia Journal of International Law, C. 35, 1995, s. 348.

koruduğu görüşündedir.¹⁰ Benzer şekilde M'Baye, sömürge öncesi Afrika'da yürürlükte olan bir haklar ve özgürlükler sistemi olduğu, ancak sistemin bugün olduğu gibi ne tanındığı ne de formüle edildiği görüşündedir.¹¹ Dolayısıyla, her bilim adamının seçtiği insan hakları tanımının, sömürge öncesi Afrika toplumunun insan hakları kavramına sahip olup olmadığı konusunda önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu nedenle, bazıları insan haklarını devlete karşı bireysel talepler olarak görürken, diğerleri insan haklarının evrensel bir şekilde insan onurunu korumaya dayandığını savunmaktadır.¹²

Sömürgecilik öncesi Afrika toplumlarında insan hakları kavramının varlığı konusunda fikir birliği olmamasına rağmen, bu toplumlarda hakların bugünkü biçimiyle olmasa da var olduğunu gösteren örnekler olmuştur. Geleneksel Afrika'da görev ve hak kavramları ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır. Bu kavramlar, “kategorik buyruk” gibi işlev gören, itaat gerektiren bir ritüel şeklini almaktadırlar.¹³

Sömürge döneminde, Afrikalılar sömürgeciliğe karşı mücadelelerini desteklemek için insan hakları standartlarını kullanmışlar. Afrikalılar, sömürgecilik nedeniyle yıllarca baskıya ve ciddi insan hakları ihlallerine maruz kaldılar. Bu yüzden mücadelelerini bu istismarları ifşa etmek ve kurtuluş için mücadele etmek için kullanmışlardır. Dolayısıyla, insan hakları kavramının sömürgeciliğe ve apartheid'a karşı mücadelede güçlü kökleri olduğu açıktır.¹⁴

Çoğu Afrika Ülkesinin tarihi, genellikle Avrupa kolonizasyonu, despotik sömürge sonrası devletler ve az gelişmiş sosyal, ekonomik ve

¹⁰ **HOWARD**, Rhoda, Group Versus Individual Identity in the African Debate on Human Rights, An-naim, Abdullahi A./Deng, Francis M. (Editörler), Human Rights in Africa: Cross-Cultural Perspectives, Washington 1990, s. 165.

¹¹ **M'BAYE**, Keba/**BIRAME**, Ndiaye, The Organization of African Unity (OAU), Vasak, Karel (Editör), The International Dimensions of Human Rights, Westport 1982, s. 588.

¹² **UWAZURUIKE**, Allwell, Human Rights under the African Charter, Switzerland 2020, s. 18.

¹³ **M'BAYE/BIRAME**, s. 589.

¹⁴ **GAWANAS**, Bience, The African Union: Concepts and Implementation Mechanisms Relating to Human Rights, Bösl, Anton/Diescho, Joseph (Editörler), Human Rights Law in Africa: Legal Perspectives on their Protection and Promotion, Windhoek 2009, s. 136.

sivil toplum sektörlerini içermeleri bakımından benzerdir.¹⁵ Sömürgecilik, insan hakları ve demokratik yönetimi reddetmiş ve otoriterlik ile eşitsizlik kültürünü pekiştirmiştir. Sömürgeci güçlerin, etkilenen halklarla danışmadan sınırlar belirlemesi, içsel çatışmalar, etnik ve milliyetçi gerilimler yaratmıştır. Ancak, sömürgecilik yalnızca köleler, tiranlar ve sömürücülerden oluşan bir toplum yaratmamıştır. Aynı zamanda sömürgeciliğe ve apartheid'a karşı kurtuluş ve demokratik mücadelede tezahür eden bir direniş kültürü de üretmiştir. Bu direniş, Afrikalıların kendi kaderini tayin hakkını uluslararası alanda yasal olarak tanınmadan önce kazanmalarını sağlamış ve bu tür mücadeleler, ırkçılık ve kurtuluşa ilişkin çeşitli uluslararası insan hakları belgelerinin de temelini oluşturmaktadır.¹⁶ Michael Haas'ın belirttiği gibi, 1960'ların ortalarında Afrika devletlerinin bağımsızlığı, halkların kendi kaderini tayin hakkının uygulanmasıyla insan haklarının tarihteki en büyük kolektif genişlemesini temsil etmiştir.¹⁷

Sömürge sonrası dönemin hemen sonrasında, Afrika devletlerinin bölgesel bir insan hakları sistemi geliştirmek yerine bölgesel egemenliklerini korumaya odaklanmışlardır. Bu, yalnızca halkların kendi kaderini tayin hakkından bahseden ve insan haklarını yalnızca AfB'i teşvik etme bağlamında tanıyan ABÖ Şartı'nda insan haklarına verilen vurgu düzeyinden görülebilir. ABÖ Şartı bazı insan hakları kavramlarına atıfta bulunup bu kavramları somutlaştırsa da örgütün ana çıkarlarının siyasi birlik, diğer devletlerin işlerine karışmama ve hâlâ sömürge yönetimi altında olan Afrika topraklarının kurtarılması olduğu tartışmasız bir gerçektir.¹⁸

Hukuki bir kavram olarak "insan hakları" Afrika'ya nispeten geç gelmiş olsa da insanlar yüzyıllardır özgürlük, haysiyet, eşitlik ve sosyal adalet için mücadele etmektedirler. İnsan haklarının temellerini Afrika'da bulması ve hem yerel hem de bölgesel düzeyde yaygın olarak tanınan ve

¹⁵ **MUTUA**, Makau Wa: "The Politics of Human Rights: Beyond the Abolitionist Paradigm in Africa", Michigan Journal of International Law, C. 17, S. 3, 1996, s. 590.

¹⁶ **GUTTO**, Shadrack B.O: "Human and Peoples' Rights in Africa: Myths, Realities and Prospects", Current African Issues, C. 12, 1991, s. 9-10.

¹⁷ **HAAS**, Michael, International Human Rights: A Comprehensive Introduction, 2. Baskı, Abingdon, 2014, s. 95.

¹⁸ **OKERE**, B. Obinna: "The Protection of Human Rights in Africa and the African Charter on Human and Peoples' Rights: A Comparative Analysis with the European and American Systems", Human Rights Quarterly, C. 6, S. 2, 1984, s. 142.

kullanılan bir kavram haline gelmesi, insan varlığının bu temel değerlerini savunmak için verilen bu mücadeleyle birliktedir.¹⁹ Bu nedenle insan hakları, Afrika İnsan Hakları Sistemi'ne (Afrika Şartı) yalnızca insanın doğal niteliklerinin bir tasdiki olarak değil, aynı zamanda özgürlük ve onur mücadelesinin tarihsel deneyimlerini ve medeniyetlerini yansıtan bir ifade olarak dahil edilmiştir. Böylece Afrika Şartı'nda yer alan bazı haklar, Afrika halkının temel hak ve özgürlüklere tam olarak erişmesini engelleyen baskı ve koşulları ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.²⁰

II. AFRIKA BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ VE İNSAN HAKLARI

Afrika devletlerinin birliğini hedefleyen Pan-Afrika Hareketi, 19. yüzyıl sonlarında Afrika diasporasıyla başlamış, ancak bölgesel bir örgütlenme oluşturma süreci, 1960'larda bağımsız devletlerin ortaya çıkışıyla hız kazanmıştır.²¹ Bu, 25 Mayıs 1963'te ABÖ'nün kurulmasıyla sonuçlandırılmıştır.²²

Bu örgütün kurulması için Afrika Devlet ve Hükümet Başkanları tarafından üç büyük konferans düzenlenmiştir. İlk konferans Mayıs 1961'de Liberya'nın Monrovia şehrinde yapılmış ve konferansa o dönemde bağımsızlıklarını güvence altına alan 27 devletten 22'si katılmışlardır.²³ Katılan devletler, üyeleri arasında ekonomik, kültürel, bilimsel ve teknik iş birliği ilkelerine dayanan, bağımsız Afrika devletlerinden oluşan gevşek bir birlik biçimi kurmayı amaçlanmışlar. Ayrıca, her bir devletin toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygı ilkesinin yanı sıra birbirinin iç işlerine karışmama ilkesine de vurgu yapmışlardır. Konferans, önerilen Afrika örgütüne üye devletlerin tüm amaçlarını ve özelemlerini

¹⁹ HEYNS, Christof: "The African Regional Human Rights System: The African Charter", Dickinson Law Review, C. 108, S. 3, 2004, s. 179-180.

²⁰ DERSSO, Solomon: "Forty Years of the African Charter and the Reform Issues Facing the Discourse and Practice of Human Rights", African Human Rights Law Journal, C. 21, S. 2, 2021, s. 652-653.

²¹ WELZ, Martine, Integrating Africa: Decolonization's Legacies, Sovereignty, and the African Union, New York 2013, s. 2.

²² ELIAS, T.O: "The Charter of the Organization of African Unity", The American Journal of International Law, C. 59, S. 2, 1965, s. 245.

²³ BOWEN, James S.: "Title Power and Authority in the African Context: Why Somalia did Not Have to Starve- The Organization of African Unity (OAU) as an Example of the Constitutive Process", National Black Law Journal, C. 14, S. 1, 1964, s. 95-96.

ortaya koyan temel bir sözleşme veya şart taslağı hazırlama kararıyla sona ermiştir.²⁴

Sekiz ay sonra, Afrika Devlet ve Hükümet Başkanları'nın ikinci konferansı Nijerya'nın Legos şehrinde yapılmış ve burada yeni bir örgütün kurulmasına yönelik bir şart taslağı²⁵ değerlendirilip prensipte kabul edilmiştir. Aynı yerde Haziran 1962'de (bu kez Bakanlar Konseyi tarafından yapılan) başka bir toplantı yapıp taslak şart üzerinde devletler tarafından yapılan yorumlar uyumlaştırılıp birleştirilmiştir. Aralık 1962'de ikinci bir Bakanlar Konseyi toplantısı yapılmış ve katılan 22 ülkeden 17'si Afrika Devletleri Örgütü Şartı'nı imzalamışlar. Bu Şart bazen Lagos Şartı olarak anılmaktadır.²⁶

Afrika Devlet ve Hükümet Başkanları'nın üçüncü konferansı Mayıs 1963'te Etiyopya'nın Addis Ababa şehrinde yapılmıştır. Bu konferansa Kazablanka blok devletleri de ilk defa katılmıştır. Konferans yapılmadan önce Lagos Şartı, Kazablanka Şartı²⁷ ve Etiyopya Şartı²⁸ taslağından oluşan üç taslak belge Bakanlar Konseyi tarafından görüşülmüştür. ABÖ'yü kuran Şartı'nın kaynağı da bu üç belgedir.²⁹ ABÖ, Şartı'nın kabul edilmesiyle bu konferansta kurulmuştur.³⁰

Afrika'da insan haklarının korunmasına yönelik ilk somut adım ABÖ'nün kurulmasıdır. Aslında, ABÖ'yü kuran Şart insan haklarına pek

²⁴ ELIAS, s. 244.

²⁵ Taslak Şartı'nın bir önsözü ve 43 maddesi vardır. Bu noktada bkz. ELIAS, s. 244.

²⁶ ELIAS, s. 244.

²⁷ Gana, Gine, Mali ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni içeren Kazablanka Grubu Devletleri, Fas'ın Kazablanka şehrinde düzenlenen bir konferansta 7 Ocak 1961'de Kazablanka Afrika Şartı'nı imzaladılar. Bu konuda bkz. **UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS**, African States of the Casablanca Charter (Casablanca Group), <https://uia.org/s/or/en/1100002995> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

²⁸ Etiyopya tarafından sunulan taslak, içerik olarak Lagos Şartı'na benziyordu. Bu konuda bkz. ELIAS, s. 245.

²⁹ ELIAS, s. 245.

³⁰ ABÖ Şartı 25 Mayıs 1963'te kabul edilmiş ve 13 Eylül 1963'te yürürlüğe girmiştir. Bkz. <https://www.usaid.gov/african-union/history#:~:text=On%20May%2025%201963%20in,the%20AU's%20creation%20in%202002> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

önem vermemiş; daha çok dekolonizasyonu sağlamaya, apartheid'i kınamaya ve yeni kazanılan devleti korumaya odaklanmıştır.³¹ İnsan haklarının Şartı'nda mütevazı bir şekilde yansıtılması, kuruluşun amaçlarına bağlanmaktadır. ABÖ Şartı'nın önsözünde ve 2. ve 3. maddelerinde belirtildiği gibi, ABÖ'nün ana hedefleri kıtayı sömürgecilik ve apartheid'in kalan kalıntılarından temizlemek, Afrika devletleri arasında birlik ve dayanışmayı teşvik etmek, kalkınma için iş birliğini koordine etmek ve yoğunlaştırmak, üye devletlerin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak ve Birleşmiş Milletler (BM) çerçevesinde uluslararası iş birliğini teşvik etmektir. Bu nedenle insan haklarından çok devletlerin iç işlerine karışmama ilkesi, devletlerin egemen eşitliği, yeni sömürgecilikle mücadele, kendi kaderini tayin ve anlaşmazlıkların barışçıl çözümü konularına yer vermektedir. Ancak Şart, insan haklarıyla ilgili bazı referanslar önsözünde içermektedir.³²

Afrika'da insan ve halkların haklarının geliştirilmesi ve korunmasına yönelik bölgesel mekanizma, Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nin kabul edilmesinden bu yana otuz yıl sonra kurulmuş olmasına rağmen, uygulanmasından sorumlu bir organla bir insan hakları sözleşmesi taslağı hazırlama fikri, 1960'larda başlamıştır.³³ İlk öneri, bir taraf devletin yetkisi altındaki herhangi bir bireyin bir davayı başvurabileceği bir mahkeme ile insan haklarına ilişkin bir sözleşmeyi kabul etmektir.³⁴ Ancak bu öneri devletlerden hemen karşılık görmemiş ve 1963'te ABÖ'nün kurulması bu konuda herhangi bir değişiklik getirmemiştir. ABÖ'nün Afrika'da insan haklarının geliştirilmesi ve korunmasına ilgi göstermesi kuruluşundan bu yana yaklaşık yirmi yıl almıştır. Aslında, 1969'da Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen ABÖ Sözleşmesi'nin kabul edilmesi bir istisnadır. ABÖ'nün mülteci yardımı alanındaki

³¹ **MURRAY**, Rachel, *Human Rights in Africa: From the Organization of African Unity to the African Union*, New York, 2004, s. 7; **SHIVJI**, Issa G., *The Concept of Human Rights in Africa*, London, 1989.

³² **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği Örgütü Şartı, 1963, Önsöz, <https://au.int/en/treaties/oau-charter-addis-ababa-25-may-1963> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

³³ **BARICAGO**, Germain, *Introductory Preface: The African Charter and African Commission on Human and Peoples' Rights*, Evans, Malcolm/Murray, Rachel (Editörler), *The African Charter on Human and Peoples' Rights: The System in Practice 1986–2006*, 2. Baskı, New York 2008, s. 1.

³⁴ Bu öneri, 7 Ocak 1961'de Nijerya'nın Lagos şehrinde yapılan bir toplantıda kabul edilen Afrikalı Hukukçular Bildirgesi'nde (Lego Yasası) yer almıştır. Bkz. **BARICAGO**, s. 1.

bu çalışması, örgütün rolünün ulusal yargı yetkisini doğrudan etkileyen ve insan haklarının korunmasıyla doğrudan ilgili bir alana genişletilmesi açısından önemlidir.³⁵

ABÖ, sömürgeci-politik baskının ve apartheid baskısının tüm kıtada yasaklanması için çalışırken, kıtadaki en bariz insan hakları ihlallerine uzun süredir kulak tıkamaktadır. Devletlerin içişlerine karışmama ilkesine bağlı kalması bu konuda büyük katkı sağlamıştır. Ancak ABÖ'nün insan haklarına ilişkin kaygısı, Temmuz 1979'da Liberya'nın Monrovia şehrinde yapılan Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi'nin 16. Olağan Toplantısı'nda değişti. Üye devletlerde insan haklarının korunması konusunu resmi olarak ele almaya başladı. Hem kıtanın içinde hem de dışında bir dizi faktör, ABÖ'yü üye devletlerdeki insan haklarının korunması sorunlarına daha fazla dikkat etmeye sevk etmiştir. Darbe liderlerinin (yeni hükümetler) üst düzey yetkilileri öldürmeye devam etmesi iç faktörlerken, Batılı devletler, alıcı devlette insan haklarına uyulmasına ilişkin koşullu yardım, BM'nin 1960'ların ortalarından bu yana dünyanın farklı yerlerinde bölgesel insan hakları komisyonlarının kurulmasını teşvik etme çalışmaları ve 1970'lerin sonlarında insan hakları konusunun daha fazla öne çıkması dış faktörler arasında yer almaktadır.³⁶ Bu gelişme, ABÖ'nün Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi'nin Haziran 1981'de yapılan 18. Olağan Oturumunda onaylanan, 1979'dan 1981'e kadar Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın taslağının hazırlanmasına dahil olmasıyla sonuçlanmıştır.³⁷

Afrika'da insan haklarının korunmasına yönelik normatif çerçevenin bir parçasını oluşturan ve ABÖ'nün himayesinde kabul edilen başka belgeler de vardır. Bunlardan ilki, 10 Eylül 1969'da kabul edilen ve 20 Haziran 1974'te yürürlüğe giren Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönetimlerini Düzenleyen ABÖ Sözleşmesi'dir. AfB'nin 25 Ocak 2004'te kurulmasından sonra yürürlüğe girmesine rağmen, 10 Haziran 1998'de ABÖ'nün himayesinde Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin Kurulmasına Dair Protokol kabul edilmiştir.³⁸ Dolayısıyla bu protokol, Afrika'da

³⁵ KANNYO, Edward, The OAU and Human Rights, El-Ayouty, Yassin/Zartman, I. William (Editörler), The OAU after Twenty Years, New York 1984, s. 164.

³⁶ KANNYO, s. 163-166.

³⁷ KANNYO, s. 166.

³⁸ **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartına Ek Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin Kurulmasına İlişkin Protokol, 1998, <https://au.int/treaties> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

insan haklarının korunması için ABÖ'nün himayesinde kabul edilen normatif çerçevenin bir parçasını oluşturmaktadır.

Diğeri ise 01 Temmuz 1990'da kabul edilen ve 29 Kasım 1999'da yürürlüğe giren Çocuk Hakları ve Refahına Dair Afrika Şartı'dır.³⁹ Bu Şart, çocuk hakları için koruma sağlar ve uygulanmasını izlemek için Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Uzmanlar Komitesi'ni kurmuştur. Şartı'nın 32. ve 42. maddelerinde belirtildiği üzere, Komite, Şartı'na yer alan çocuğun haklarını ve refahını geliştirmek ve korumakla görevlidir. Bu amaçla, Komite, diğerlerinin yanı sıra, Taraf Devletlerin raporlarını alma ve inceleme yetkisine sahiptir. Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Şartı'nın 43. maddesine göre, Taraf Devletlerin hem ilk hem de periyodik raporları sunmaları gerekmektedir. Bu raporlar, Şart hükümlerini yürürlüğe koymak için benimsedikleri önlemleri, tanınan hakların kullanılmasında kaydedilen ilerlemeyi ve varsa Şartı'nda yer alan yükümlülüklerin yerine getirilmesini etkileyen faktörleri ve zorlukları belirtmelidir. İlk raporun, Şartı'nın ilgili Taraf Devlet için yürürlüğe girmesinden itibaren iki yıl içinde sunulması beklenirken, periyodik raporun bundan sonra her üç yılda bir sunulması gerekmektedir. Ayrıca Komiteye başvuruları değerlendirme yetkisi verilmiştir.⁴⁰ Dahası, Şartı'nın 45. maddesinde de belirtildiği üzere, Komite, Şartı'nın kapsadığı herhangi bir konuda her türlü uygun soruşturma yöntemine başvurma yetkisine sahiptir.

III. AFİRKA BİRLİĞİ VE İNSAN HAKLARI

ABÖ, Temmuz 2002'de AfB'ne dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, Soğuk Savaş'ın sona ermesini izleyen daha geniş küresel değişiklikler bağlamında Afrika'nın siyasi, barış ve güvenlik ile sosyoekonomik ihtiyaçlarındaki değişikliklere bağlanmaktadır. AfB'nin normatif ve kurumsal çerçevesini önemli ölçüde şekillendiren bu değişikliklerin önemli bir yönü, güvenlik kavramında hem bölgesel hem de küresel olarak geleneksel dar, devlet merkezli güvenlik kavramından geniş ve kapsamlı insan merkezli güvenlik kavramsallaştırmasına geçiştir.⁴¹ Egemenlik ve müdahale etmeme ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalan devletlerin gevşek bir ittifakı olan ABÖ'nün aksine, AfB nispeten güçlü bir Komisyon, istişari işlevlere sahip

³⁹ **AFİRKA BİRLİĞİ**, Çocuk Hakları ve Refahına Dair Afrika Şartı, 1990, <https://au.int/treaties> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

⁴⁰ Çocuk Hakları ve Refahına İlişkin Afrika Şartı, Madde 44(1).

⁴¹ **BAH**, Alhaji S./**CHOGE-NYANGORO**, Elizabeth/**DERSSO**, Solomon/**MOFYA**, Brenda/**MURITHI**, Tim, *The African Peace and Security Architecture: A Handbook*, Addis Ababa, 2014, s. 21.

bir Pan-Afrika Parlamentosu ve barış ve güvenliği teşvik etmek için çeşitli kurumlar dahil olmak üzere çeşitlendirilmiş yapıya sahip çok daha güçlü ve daha kurumsallaşmış bir kuruluştur.⁴²

AfB ile birlikte gelen en önemli değişikliklerden biri, ABÖ'nün katı devletlerin iç işlerine karışmama politikasının gevşetilmesi idi. Müdahale etmeme ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmaktan AfB'nin müdahale etme hakkına veya AfB'nin ilk Başkanı Alpha Oumar Konare gibi bazılarının kayıtsız kalmama olarak adlandırdığı şeye radikal bir geçiş olmuştur.⁴³ AfB Kurucu Yasası'nın 4(h) maddesinde belirtildiği üzere, AfB, savaş suçları, soykırım ve insanlığa karşı işlenen suçlar gibi ağır durumlarla ilgili olarak Genel Kurul kararı uyarınca bir üye devlete müdahale etme hakkına sahiptir.⁴⁴

AfB Kurucu Yasası'nın 4(p) ve 30. maddeleri uyarınca, darbe yapan bir ülkenin AfB üyesi olmaya devam etmesini imkânsız kılan anayasaya aykırı hükümet değişikliğini de yasaklamıştır. İnsan haklarına ve demokrasiye verilen önem, AfB kapsamında yaşanan diğer değişikliklerdir. AfB Kurucu Yasası, amaç ve ilkelerinin yanı sıra giriş bölümünde insan haklarına ilişkin bir dizi hüküm içermektedir. Örneğin, önsözün 10. paragrafı, Afrikalı liderlerin insan ve halkların haklarını geliştirme ve koruma, demokratik kurumları ve kültürü pekiştirme ve iyi yönetim ve hukukun üstünlüğünü sağlama konusunda kararlı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, AfB Kurucu Yasası'nın sırasıyla 3(e) ve 3(h) maddelerinde belirtildiği üzere, BM Şartı ve Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'ni dikkate alarak uluslararası iş birliğini teşvik etmek ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı ve diğer ilgili insan hakları belgeleri uyarınca insan ve halkların haklarını geliştirmek ve korumak, AfB'nin hedefleri arasında listelenmiştir. Dahası, toplumsal cinsiyet eşitliğinin teşvik edilmesi; demokratik ilkelere, insan haklarına, hukukun üstünlüğüne ve iyi yönetime saygı ve dengeli

⁴² WELZ, s. 1-2.

⁴³ MURITHI, Tim: "The African Union's Transition from Non-Intervention to Non-Indifference: An Ad Hoc Approach to the Responsibility to Protect?", *Internationale Politik und Gesellschaft*, S. 1, 2009, s. 94, http://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2009-1/08_a_murithi_us.pdf (Erişim Tarihi: 13.10.2024); BAH/CHOGE-NYANGORO/DERSSO/MOFYA/MURITHI, s. 28.

⁴⁴ AFRIKA BİRLİĞİ, Afrika Birliği'nin Kurucu Yasası, 11 Haziran 2000, Madde 4(h), <https://au.int/en/Treaties/1157> (Erişim Tarihi: 13.10.2024). Ayrıca bkz. MWITHIGA, Patricia M., *The Challenges of Regional Integration in the East Africa Community*, Elhiraika, Adam B./Mukungu, Allan C.K./Nyoike, Wanjiku (Editörler), *Regional Integration and Policy Challenges in Africa*, New York 2015, s. 97.

ekonomik kalkınmayı sağlamak için sosyal adaletin teşvik edilmesi; AfB'nin temel ilkeleri olarak insan yaşamının kutsallığına saygı, cezasızlığın ve siyasi suikastın, terör eylemlerinin ve yıkıcı faaliyetlerin kınanması ve reddedilmesinin dahil edilmesi, insan hakları konularını ele almakla ilgilidir.⁴⁵

İnsan hakları, AfB'nin faaliyetlerinin merkezi haline gelmektedir. Bu nedenle AfB organlarının kıtada insan haklarının gerçekleştirilmesine katkıda bulunması doğaldır.⁴⁶ Örneğin, üye devletlerin Devlet ve Hükümet Başkanlarından ve birliğin en üst organından oluşan AfB Genel Kurulu, birliğin ortak politikalarını belirlemesi; diğer organlardan gelen rapor ve tavsiyeler hakkında karar alması; birliğin politikalarının ve kararlarının uygulanmasının izlenmesi ve tüm üye devletlerin uyumunun sağlanmaktan sorumludur.⁴⁷ Dışişleri bakanlarından oluşan Yürütme Konseyi, diğerlerinin yanı sıra, üye devletlerin ortak çıkarlarını ilgilendiren alanlarda politikaları koordine etmesi ve karar alması, kendisine havale edilen konuları değerlendirmesi ve Genel Kurul tarafından belirlenen politikaların uygulanmasını izlemekten sorumludur.⁴⁸ Ayrıca, amaçları arasında iyi yönetim kültürünü, demokratik ilkeleri ve kurumları, halk katılımını, insan hakları ve özgürlükleri, sosyal adaleti ile cinsiyet eşitliği kültürünü teşvik etmek, müdafa etmek ve savunmak olan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Konsey de dahil olmak üzere çeşitli danışma organlarına sahiptir.⁴⁹ Böylece insan haklarının, hukukun üstünlüğünün, iyi yönetişimin, demokratik ilkelerin, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve çocuk haklarının geliştirilmesine katkıda bulunma yetkisi vermiştir.⁵⁰ AfB Kurucu Yasası'nın 17. maddesinde belirtildiği gibi, Afrika halklarının kıtanın kalkınmasına ve ekonomik bütünleşmesine tam katılımını sağlamak için

⁴⁵ AfB Kurucu Yasası, Madde 4(1-o).

⁴⁶ **AYENI**, Victor O.: "The African Human Rights Architecture: Reflections on the Instruments and Mechanisms within the African Human Rights System", Beijing Law Review, C. 10, S. 2, 2019, s. 306.

⁴⁷ AfB Kurucu Yasası, Madde 6 ve 9.

⁴⁸ AfB Kurucu Yasası, Madde 10 ve 13.

⁴⁹ **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Konseyi Tüzüğü, Temmuz 2004, Madde 2(5 ve 6), <https://ecosocc.au.int/en/about/statutes> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

⁵⁰ AfB Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Konseyi Tüzüğü, Madde 7(5).

AfB bünyesinde bir Pan-Afrika Parlamentosu kurulmuştur.⁵¹ Afrika Ekonomik Topluluğunu (AET) Kuran Antlaşmaya Ek Pan-Afrika Parlamentosuna İlişkin Protokol'ün 3(1). maddesinde belirtildiği gibi, Pan-Afrika Parlamentosu, AfB'nin politika ve hedeflerinin etkili bir şekilde uygulanmasını kolaylaştırma rolüne sahiptir. Ayrıca, AfB'nin hedeflerine ulaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlayan tavsiyelerde bulunma ve Afrika'daki bütünleşme sürecinin karşılaştığı zorluklara ve bunlarla başa çıkma stratejilerine dikkat çekme yetkisi de verilmiştir.⁵²

Ocak 2003'te AfB bir protokolle Barış ve Güvenlik Konseyi'ni oluşturdu. Bu protokol bir insan hakları belgesi olmamakla birlikte önemli bir insan hakları dili içermektedir. Örneğin, bu protokol, güçlü demokratik kurumların ve kültürün geliştirilmesini, insan haklarına ve hukukun üstünlüğüne uyulmasını, çatışma sonrası iyileştirme programlarının ve sürdürülebilir kalkınma politikalarının uygulanmasını toplu güvenliğin, kalıcı barışın ve istikrarın teşvik edilmesinin yanı sıra çatışmaların önlenmesi için gerekli olarak kabul etmiştir.⁵³ Barış ve Güvenlik Konseyi'nin hedefler arasındaki çatışmaları önleme çabalarının bir parçası olarak demokratik uygulamaların, iyi yönetişimin, hukukun üstünlüğünün, insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunmasının, insan yaşamının kutsallığına saygının ve uluslararası insancıl hukukun desteklenmesi ve teşvik edilmesini de içermektedir.⁵⁴ Ayrıca protokol, Barış ve Güvenlik Konseyi'nin AfB Kurucu Yasası, BM Şartı ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde yer alan ilkelerin rehberliğinde hareket etme yükümlülüğünün altını çizmektedir.⁵⁵

Henüz faaliyete geçmemiş olmasına rağmen Afrika Adalet Divanı ve İnsan ve Halkların Hakları AfB'nin himayesinde Afrika'da insan haklarının korunması için kurulmuş bir başka kurumsal çerçevedir. Afrika

⁵¹ **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşmaya Ek Pan-Afrika Parlamentosuna İlişkin Protokol, 2 Mart 2001'de kabul edilmiş ve 14 Aralık 2003'te yürürlüğe girmiştir, Madde 5(1) ve 4(2) <https://au.int/en/pap> (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

⁵² AET Kuran Antlaşmaya Ek Pan-Afrika Parlamentosuna İlişkin Protokol, Madde 11(4).

⁵³ **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği Barış ve Güvenlik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Protokol, 9 Temmuz 2002'de kabul edilmiş ve 26 Aralık 2003'te yürürlüğe girmiştir, Önsöz 15, <https://au.int/en/treaties/1158> (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

⁵⁴ AfB Barış ve Güvenlik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Protokol, Madde 3(f).

⁵⁵ AfB Barış ve Güvenlik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Protokol, Madde 4(c).

İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi ile Afrika Adalet Divanı'nın 1 Temmuz 2008'de kabul edilen Afrika Adalet Divanı ve İnsan Hakları Tüzüğüne İlişkin Protokol ile birleştirilmesiyle kurulmuştur.⁵⁶ Bu mahkeme, AfB'nin ana yargı organı haline gelecek ve başlangıçta Genel İşler Bölümü ve İnsan Hakları Bölümü'nden oluşan iki bölümden oluşacaktır.⁵⁷ İlki, Afrika Adalet Divanı'nın yetkisi altında olan Afrika devletleri arasında ortaya çıkan genel ihtilafları (devletler arası meseleler) ve AfB çalışanlarını etkileyen çalışma meselelerini ele almakla görevliyken, ikincisi şu anda Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi'nin yetkisi altında olan insan hakları meselelerinde yargı yetkisine sahiptir.⁵⁸ Haziran 2014'te yapılan protokol değişikliği ile Uluslararası Ceza Hukuku Bölümü olan üçüncü bir bölüm eklenmiştir. Birleştirilmiş Mahkeme'ye uluslararası ceza yargılama yetkisi⁵⁹ veren değişiklik protokolü henüz tek bir devlet tarafından onaylanmamıştır.

Afrika insan hakları sisteminde AfB'nin himayesinde kabul edilmiş insan hakları belgeleri de vardır. 11 Temmuz 2003'te kabul edilen ve 25 Kasım 2005'te yürürlüğe giren Afrika'da Kadınların Haklarına Dair İnsan ve Halkların Haklarına Dair Afrika Şartı'na Ek Protokol bunlardan biridir. Önsözünde belirtildiği gibi bu protokol, Afrika Şartı hükümlerini tamamlamak için kabul edilmiştir. Kadınların insan haklarına daha fazla önem vererek ve kadınlara yönelik her türlü ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti ortadan kaldırarak kadın haklarının etkin bir şekilde korunmasını sağlamayı amaçlamaktadır. AfB himayesi altında kabul edilen diğer insan hakları belgeleri, 30 Ocak 2007'de kabul edilen ve 15 Şubat 2012'de yürürlüğe giren Afrika Demokrasi, Seçimler ve Yönetişim Şartı ve 23 Ekim 2009'da kabul edilen ve 06 Aralık 2012'de yürürlüğe giren Afrika'da Yerinden Edilmiş Kişilerin Korunması ve Yardımına İlişkin AfB Sözleşmesidir. AfB'nin himayesinde kabul edilen ancak henüz yürürlüğe girmemiş olan Afrika insan hakları sisteminin bir parçasını oluşturan insan hakları belgeleri de vardır. Örneğin, 01 Temmuz 2008'de kabul edilen Afrika Adalet Divanı ve İnsan Hakları Tüzüğüne İlişkin Protokol; 27 Ha-

⁵⁶ Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights, 1 Temmuz 2008'de kabul edilmiş, Madde 2.

⁵⁷ Statute of the African Court of Justice and Human Rights, Madde 2(1) ve Madde 16.

⁵⁸ Statute of the African Court of Justice and Human Rights, Madde 17.

⁵⁹ Protocol on Amendments to the Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights, 27 Temmuz 2014'te kabul edilmiş, Madde 3(1) ve Madde 6.

ziran 2014'te kabul edilen Afrika Adalet Divanı ve İnsan Hakları Tüzüğüne İlişkin Protokolde Değişiklik Yapılmasına Dair Protokol; 31 Ocak 2016 tarihinde kabul edilen Yaşlıların Haklarına İlişkin Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı Protokolü ve 29 Ocak 2018'de kabul edilen Afrika'da Engelli Kişilerin Haklarına İlişkin Afrika İnsan ve Halkların Haklarına İlişkin Şartı'na Ek Protokol, Afrika insan hakları sistemi içindeki insan hakları belgeleridir.⁶⁰

IV. AFRIKA'DAKİ İNSAN HAKLARI VE BÖLGESEL EKONOMİK TOPLULUKLAR

Sömürgecilikten sonra Afrika'nın siyasi ve ekonomik durumu kırılgan olmuştur. Siyasi ve ekonomik bölgesel bütünleşme, bu kırılganlığı gidermek için geçerli bir çözüm haline gelmiştir.⁶¹ Bu amaçla sömürgecilik sonrası Afrika'da bölgesel bütünleşme 1963'te ABÖ'nün kurulmasıyla başlamıştır. Bunu hem kıtasal hem de alt-bölgesel düzeyde bölgesel ekonomik bütünleşmelerin oluşumu izlemiştir. ABÖ'nün himayesinde kıtasal düzeydeki ekonomik topluluk, yani Afrika Ekonomik Topluluğu kurulurken, alt-bölgesel düzeydeki ekonomik topluluklar üye devletlerin kendileri tarafından kurulmuştur.⁶² Bu bölgesel ekonomik topluluklar, devletler arasında bir ticari ilişkiler ağı oluşturacakları ve karşılığında üye devletleri insan hakları ilkelerine uymaya zorlayacakları için insan haklarının uygulanmasında önemli bir etkiye sahip olacaktır.⁶³ Aşağıdaki iki alt bölüm, her iki ekonomik toplulukta da insan haklarının korunmasını ayrı ayrı ele almıştır.

⁶⁰ Bu paragrafta sıralanan insan hakları belgelerinin hakkında bkz. **AFRICAN UNION**, OAU/AU Treaties, Conventions, Protocols & Charters, <https://au.int/en/treaties> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

⁶¹ **THOKO**, Kaime: "SADC and Human Rights: Fitting Human Rights into the Trade Matrix", *African Security Review*, C. 13, S. 1, 2004, s. 110.

⁶² **MUSUNGU**, Sisule F.: "Economic Integration and Human Rights in Africa: A Comment on Conceptual Linkages", *African Human Rights Law Journal*, C. 3, S. 1, 2003, s. 91.

⁶³ **NGENDAHIMANA**, Jean-Bosco, *Impact of Regional Integration on Human Rights Protection in Africa*, Fanta, Emmanuel/Shaw, Timothy M./Tang, Vanessa T. (Editörler), *Comparative Regionalisms for Development in the 21st Century: Insights from the Global South*, London and New York 2013, s. 180.

A. Afrika Ekonomik Topluluğu ve İnsan Hakları

Bölgesel Ekonomik Topluluklar, ülke grupları tarafından kendi aralarında daha güçlü ekonomik bağ ve iş birliği geliştirmek için kurulan hükümetler arası kuruluşlardır. Afrika'da bölgesel ekonomik bütünleşme çabaları 1963'te ABÖ'nün ve 1964'te Orta Afrika Ekonomik ve Gümrük Birliği'nin kurulmasıyla 1960'larda ortaya çıkmaya başlasa da Lagos Eylem Planı ve Lagos Nihai Senedinin kabul edilmesiyle bölgesel ekonomik toplulukları güçlendirmek için somut adımlar ancak 1980'lerde atılmıştır.⁶⁴ Bu iki girişim, kıtanın ekonomik, sosyal ve kültürel bütünleşmeyi sağlamak amacıyla AET'nin kurulmasını öngörmüştür. Bu, AET'nin 1991'de genellikle Abuja antlaşması olarak adlandırılan bir antlaşma ile oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁵

AET'nin kuruluşundan önce ABÖ tarafından atılan üç önemli adım olmuştur. İlki, Mayıs 1973'te ABÖ için ekonomik programın ana ilkelerini ve kalkınma için toplu eylem için öncelikli sektörleri belirten Afrika İş birliği, Kalkınma ve Bağımsızlık Beyannamesi'nin kabul edilmesiydi. İkincisi, AET'nin kurulmasına yönelik ilkeleri, hedefleri, stratejiyi ve aşamaları ilk kez belirleyen ve tanımlayan Aralık 1976 tarihli Kinşasa Beyannamesiydi. Üçüncüsü ise, Ekonomik ve Sosyal Kalkınmada Ulusal ve Kolektif Kendine Güven için Kılavuz İlkeler ve Tedbirlere İlişkin 1979 Monrovia Taahhüt Beyannamesi'dir. Bu Beyannamesi, diğerlerinin yanı sıra, bir AET'nin başlangıcı olarak bir Afrika Ortak Pazarı'nın oluşturulması çağrısında bulunmuş ve topluluğun kurulmasına yönelik yöntemleri belirtmiştir.⁶⁶

Abuja antlaşması, AET'nin yapı taşları olarak kabul edilen alt-bölgesel ekonomik toplulukların faaliyetlerinin koordinasyonunu, uyumlu hale getirilmesini ve ilerici bütünleşmeyi amaçlamaktadır. ABÖ'nün bu

⁶⁴ TAVARES, Rodrigo/TANG, Vanessa T., *Regional Economic Integration in Africa: Impediments to Progress?*, Fanta, Emmanuel/Shaw, Timothy M./Tang, Vanessa T. (Editörler), *Comparative Regionalisms for Development in the 21st Century: Insights from the Global South*, London and New York 2013, s. 215.

⁶⁵ TAVARES/TANG, s. 215.

⁶⁶ SENGHOR, Jeggan, *The Treaty Establishing the African Economic Community: An Introductory Essay*, Yusuf, A.A. (Editör), *African Yearbook of International Law*, C. 1, 1993, s. 183-184.

bağlamdaki temel amacı, AET aracılığıyla Afrika'nın ekonomik bütünleşmeyi kolaylaştırmaktadır.⁶⁷ Bu, diğerlerinin yanı sıra, kıtanın siyasi ve sosyoekonomik bütünleşmeyi hızlandırmayı ve birliğin hedeflerine kademeli olarak ulaşılması için mevcut ve gelecekteki bölgesel ekonomik topluluklar arasında politikaları koordine etmeyi ve uyumlu hale getirmeyi içeren AfB'nin hedefleri ile uyumludur.⁶⁸

AET antlaşması, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'na uygun olarak insan ve halkların haklarının tanınmasını, geliştirilmesini ve korunmasını kurduğu ekonomik sistemin temel ilkesi haline getirmiştir.⁶⁹ Antlaşma, insan haklarının geliştirilmesini bölgesel bütünleşme sürecinde önemli bir araç olarak öngörmüştür. Afrika halklarının yaşam standardının yükseltilmesi de topluluğun amaçları arasında sıralanmıştır.⁷⁰ Ayrıca Abuja antlaşması, insanların serbest dolaşımı,⁷¹ oturma ve yerleşme hakkı,⁷² sağlıklı bir çevrenin geliştirilmesi ve korunması,⁷³ eğitim,⁷⁴ kültür,⁷⁵ sağlık⁷⁶ ve kadın haklarına⁷⁷ ilişkin hükümler içermektedir. Abuja antlaşmasının 5. maddesinde belirtildiği üzere, üye devletlerin hedeflere ulaşılması için uygun koşulları yaratmaları ve hedeflere ulaşılmasını tehdit edecek tek taraflı eylemlerden kaçınmaları gerekmektedir. Yani, antlaşma pratik olarak üye devletlerin topluluğun amaçlarına ulaşması için egemenliklerinden kısmen vazgeçmelerini gerektirmektedir.⁷⁸

⁶⁷ RUPPEL, Oliver C., Regional Economic Communities and Human Rights in East and Southern Africa, Bösl, Anton/Diescho, Joseph (Editörler), Human Rights Law in Africa: Legal Perspectives on their Protection and Promotion, Windhoek 2009, s. 280.

⁶⁸ AfB Kurucu Yasası, Madde 3(c) ve (l).

⁶⁹ **AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma, 3 Haziran 1991'de kabul edilmiş ve 12 Mayıs 1994'te yürürlüğe girmiştir, Madde 3(g), <https://au.int/en/treaties/treaty-establishing-african-economic-community> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

⁷⁰ AET Kuran Antlaşma, Madde 4(1c).

⁷¹ AET Kuran Antlaşma, Madde 43.

⁷² AET Kuran Antlaşma, Madde 43.

⁷³ AET Kuran Antlaşma, Madde 58.

⁷⁴ AET Kuran Antlaşma, Madde 68.

⁷⁵ AET Kuran Antlaşma, Madde 69.

⁷⁶ AET Kuran Antlaşma, Madde 73.

⁷⁷ AET Kuran Antlaşma, Madde 75.

⁷⁸ NGENDAHIMANA, s. 181.

AET kuruluş antlaşmasında insan hakları kavramının yer alması, bölgesel ekonomik topluluklara insan hakları ilkelerini ve hedeflerini uygulamaya geçirme yükümlülüğü getirmektedir. Bu, adli veya yargı dışı insan hakları uygulama mekanizmaları veya her ikisi aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Yargı dışı uygulama, bölgesel ekonomik toplulukların karar alma süreçlerinde insan hakları ilkelerinin yol gösterici bir ilke olarak dikkate alınmasıyla sağlanırken, yargısal uygulama, bölge topluluk mahkemeleri veya benzeri kurumların çalışmalarına dayanmaktadır.⁷⁹

Abuja antlaşması, antlaşmanın yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka bağlılığı sağlamak ve ona sunulan ihtilafları karara bağlamakla yükümlü bir Adalet Divanı kurmuştur.⁸⁰ Abuja antlaşmasının 18(3a) maddesine göre, Adalet Divanı önündeki davalar bir üye devlet veya Genel Kurul tarafından açılabilir. Antlaşma, bireylerin Adalet Divanı önünde dava açmasına izin vermemektedir. Ayrıca, Adalet Divanı'nın yargı yetkisi Abuja antlaşmasının ihlalleriyle sınırlıdır. Abuja antlaşmasına insan haklarıyla ilgili hükümlerin dahil edilmesi, böylece Adalet Divanı'na insan hakları konularında yargı yetkisi verecektir. Adalet Divanı'nın kararı, Abuja antlaşmasının 19. maddesinde belirtildiği üzere hem üye devletler hem de topluluğun organları için bağlayıcıdır.

İnsan haklarının uygulanmasında alt-bölgesel ekonomik toplulukların en büyük sorunlarından biri, çeşitli topluluk mahkemelerinin aynı anda yargı yetkisi olasılığı olacaktır. Birçok Afrika devleti, çeşitli alt-bölgesel ekonomik toplulukların üyesidir.⁸¹ Üyeliklerin bu şekilde çakışması, çeşitli topluluk mahkemelerine aynı insan hakları meselelerinde yargı yetkisini üstlenme yetkisi verecektir. Bu da çelişkili kararların verilmesine yol açacak ve sonuç olarak bunların uygulanmasında zorluk yaratacaktır. Dolayısıyla AET, bu tür zorluklardan kaçınma potansiyeline sahiptir. Ancak Adalet Divanı'nın kâğıt üzerinde var olması ve henüz pratikte tesis edilememiş olması nedeniyle bu potansiyel kullanılmamıştır.

B. Alt-Bölgesel Ekonomik Topluluklarda İnsan Hakları

İnsan hakları, ekonomik kalkınmayı artırmak için daha derin bölgesel bütünleşmesinden oluşan alt-bölgesel ekonomik toplulukların ana hedeflerini gerçekleştirmenin önemli bir yolu haline gelmektedir.⁸² ABÖ

⁷⁹ RUPPEL, s. 281-282.

⁸⁰ AET Kuran Antlaşma, Madde 18(1&2).

⁸¹ RUPPEL, s. 283.

⁸² RUPPEL, s. 314.

(şimdiki AfB) tarafından tanınan sekiz alt bölgesel ekonomik topluluk vardır. Bunlar Doğu Afrika Topluluğu, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu, Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı, Orta Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu, Doğu Afrika'da Kalkınmaya İlişkin Hükümetlerarası Otoritesi, Arap Mağrip Birliği ve Sahel-Sahra Devletleri Topluluğu'dur.⁸³

Bu ekonomik toplulukların temel amacı, üye devletlerin ekonomik kalkınma iş birliğini kolaylaştırmaktır. Başlangıçta, çoğu kuruluş belgesinde insan haklarının korunmasına dair hükümler bulunmamaktaydı. Ancak zamanla, insan haklarının geliştirilmesi ve korunması, birçok bölgesel ekonomik topluluğun temel ilkeleri ve hedefleri arasında yer almıştır. Bu topluluklar, mahkemelerinin insan hakları davalarını belirleyerek, insan haklarının korunmasında önemli bir rol üstlenen mekanizmalar oluşturmuştur.⁸⁴ Alt-bölgesel mahkemeleri tarafından insan haklarına adli koruma sağlanmasına rağmen, bunlar yalnızca ekonomik bütünleşmenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır.⁸⁵

İnsan haklarının bölgesel ekonomik toplulukların görev alanına dahil edilmesinin birkaç nedeni vardır. İlk olarak, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın kabul edilmesinden sonra, insan hakları kıtadaki devletler arası ilişkilerde ortak bir özellik haline gelmiştir.⁸⁶ İkincisi, güçlü insan hakları değerlerinin ve kurumlarının varlığı, yatırımcılara yatırım yapmaları için gerekli güveni vereceğinden, yatırım için çekici bir faktör haline gelmiştir.⁸⁷ Üçüncüsü, uluslararası insan hakları hukuku, yönetim ve kalkınmanın tüm alanlarında insan hakları yükümlülüklerinin önemi vurgular ve hükümetlerin ve bölgesel ekonomik topluluklar da da-

⁸³ **MURUNGI**, Lucyline N/**GALLINETTI**, Jacqui: "The Role of Sub-Regional Courts in the African Human Rights System", *SUR-International Journal of Human Rights*, C. 7, S. 13, 2010, s. 119; **WELZ**, s. 5.

⁸⁴ **MURUNGI/GALLINETTI**, s. 119; **RUPPEL**, s. 282.

⁸⁵ **EBOBRAH**, Solomon T.: "Human Rights Developments in Sub-Regional Courts in Africa in 2008", *Africa Human Rights Law Journal*, C. 9, S. 1, 2009, s. 334.

⁸⁶ **EBOBRAH**, Solomon T.: "Litigating Human Rights before Sub-Regional Courts in Africa: Prospects and Challenges", *African Journal of International and Comparative Law*, C. 17, S. 1, 2009, s. 80.

⁸⁷ **RUPPEL**, s. 279.

hil olmak üzere ekonomik politika forumlarının ulusal, bölgesel ve uluslararası ekonomik gündemler oluştururken insan hakları ilkelerini dikkate almalarını gerektirir.⁸⁸

Afrika'da saf bir alt-bölgesel insan hakları yargı kurumu bulunmakla birlikte, öncelikle üye devletler arasında ilerici ekonomik bütünleşmeyi teşvik etmek amacıyla kurulmuş olan Bölgesel Ekonomik Toplulukların yargı organları, insan hakları konularına ilişkin davaların karara bağlanmasına dahil olmuştur. Başka bir deyişle, insan hakları sorunları bölgesel ekonomik toplulukların konusu haline gelip mahkemelerinin yetki alanına girmiştir. Ancak her ekonomik topluluğun izlediği evrim ve yaklaşımlar farklı olduğu için aşağıda ayrı ayrı ele alınmıştır.

1. Doğu Afrika Topluluğu

Doğu Afrika Topluluğu (DAT) ilk olarak 1967'de Kenya, Tanzanya ve Uganda tarafından kurulmuştur. Temel amacı üye devletlerin endüstriyel, ticari ve diğer ilişkilerini güçlendirmek ve düzenlemek olmuştur. Ancak üye devletler arasındaki anlaşmazlıklar sonucunda 1977'de feshedilmiş ve Kasım 1999'da bir antlaşma (DAT antlaşması) ile yeniden oluşturulmuştur.⁸⁹ DAT antlaşmasının 5. maddesinde belirtildiği üzere temel amacı, üye devletler arasında siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel, araştırma ve teknoloji, savunma, güvenlik ve hukuki ve adli işler alanlarında karşılıklı yarar sağlayacak şekilde iş birliğini genişletmeyi ve derinleştirmeyi amaçlayan politika ve programlar geliştirmektir. Bu nedenle, DAT'ın birincil odak noktası ekonomik bütünleşme olmuştur.⁹⁰

DAT'ın birincil odak noktası ekonomik bütünleşme olsa da kuruluş antlaşmasında insan haklarının korunmasına ilişkin hükümler de yer almaktadır. Örneğin, evrensel olarak kabul edilebilir iyi yönetim, demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan haklarına riayet ve sosyal adalet ilkelelerine bağlılığı topluluğa üye olmanın bir koşulu haline getirmiştir.⁹¹ İlave-ten, insan hakları, DAT antlaşmasının 7(1) maddesi kapsamında topluluğun amaçlarına pratikte ulaşılmasını yönetecek ayrı bir temel ilke olarak

⁸⁸ MURUNGI/GALLINETTI, s. 121.

⁸⁹ Doğu Afrika Topluluğunun (DAT) Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, 30 Kasım 1999'da kabul edilmiş ve 7 Temmuz 2000'de yürürlüğe girmiştir, <https://www.eac.int/documents/category/key-documents> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

⁹⁰ DOĞU AFRIKA TOPLULUĞU, Resmî web sitesi, <https://www.eac.int/overview-of-eac> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

⁹¹ DAT Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, Madde 3(3b).

listelenmemiş olsa da Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı hükümleri uyarınca insan ve halkların haklarının tanınması, geliştirilmesi ve korunması iyi yönetim ilkesinin bileşenleri arasında yer almıştır. Ayrıca demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkelerine bağlılığın iyi yönetim ilkesinin bileşenleri arasında yer alması insan haklarının korunması açısından da önemlidir.⁹² Dahası, DAT antlaşmasının 7(2) maddesi, üye devletlerin demokrasi, hukukun üstünlüğü, sosyal adalet ve evrensel olarak kabul edilmiş insan hakları standartlarının sürdürülmesi ilkelerine bağlılık da dahil olmak üzere iyi yönetim ilkelerine uyma yükümlülüğünü içermektedir.

DAT antlaşmasında cinsiyet eşitliği gibi belirli insan hakları konularına odaklanan çeşitli hükümler de bulunmaktadır. Örneğin, DAT Antlaşmasının 5(3e) maddesinde belirtildiği gibi, DAT'ın tüm çabalarında toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılmasını ve kadınların kültürel, sosyal, siyasi, ekonomik ve teknolojik gelişmedeki rolünün güçlendirilmesini sağlaması gerekmektedir. DAT antlaşmasının 6(d) maddesi kapsamında iyi yönetim ilkesinin içerikleri arasında toplumsal cinsiyet eşitliği de yer almıştır. Devletlere, kadınlara yönelik önyargıları ortadan kaldıracak ve toplumsal cinsiyet eşitliğini her konuda teşvik edecek yasal ve diğer önlemleri alma yükümlülüğü getirilmesi, DAT antlaşmasının toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin yer alan bir diğer hükmüdür.⁹³

DAT, Doğu Afrika Adalet Divanını yargı organı olarak işlev görece organlarından biri olarak kurmuştur.⁹⁴ DAT antlaşmasının 23. maddesinde öngörüldüğü gibi, Mahkeme'nin DAT antlaşmasının yorumlanması ve uygulanması konusunda yargı yetkisine sahip bir ilk derece bölümü ve bir temyiz bölümü vardır. Davalar, tüzel ve gerçek kişiler, üye devletler ve DAT Genel Sekreteri tarafından Mahkemeye havale edilebilir.⁹⁵

DAT antlaşmasının 27(2) maddesi, DAT Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmesi ve üye devletler tarafından bu yönde bir protokol yapılması kaydıyla, Mahkeme'ye insan hakları konularında yargı yetkisi vermektedir. DAT Bakanlar Kurulu tarafından 2005'te Mahkeme'nin yargı

⁹² DAT Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, Madde 6(d).

⁹³ DAT Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, Madde 121.

⁹⁴ DAT Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, Madde 9(1e).

⁹⁵ DAT Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, Madde 28-30.

yetkisinin diğerlerinin yanı sıra insan haklarını da kapsayacak şekilde genişletilmesine yönelik bir protokol hazırlanmış olmasına rağmen, henüz kabul edilmemiştir.⁹⁶ DAT antlaşmasının 35. maddesine göre Mahkeme kararları uyuşmazlığın tarafları için bağlayıcıdır.

İnsan hakları meseleleri üzerinde doğrudan veya otomatik yargı yetkisinin olmaması, Mahkeme'nin uzun süre insan hakları davalarını yargılamaktan kaçınmasına neden olmuştur.⁹⁷ Ancak, Mahkeme'nin zımni yargı yetkisi temelinde insan haklarıyla ilgili davalarda yargı yetkisini üstlendiği durumlar olmuştur. Bu, *Katabazi ve diğer 21 kişi ile DAT Genel Sekreteri ve Uganda Cumhuriyeti Başsavcısı* davasında yapılmıştır.⁹⁸ Bu dava, DAT Genel Sekreteri ve Uganda Başsavcısı aleyhine on altı kişi tarafından Mahkemeye havale edilmiştir. Bu davada, diğerlerinin yanı sıra, DAT antlaşmasının 27(2) maddesi uyarınca gerekli koşulların bulunmaması nedeniyle Mahkeme'nin insan hakları konularını ele alma yetkisine itiraz edilmiştir. Mahkeme, Mahkeme'nin insan hakları davalarında karar verme yetkisini üstlenmeyeceğini, ancak yalnızca referansın insan hakları ihlali iddiasını içermesi nedeniyle 27(1) maddesi kapsamındaki yorumlama yetkisini kullanmaktan vazgeçmeyeceğini savunmuştur.⁹⁹

⁹⁶ **THE INTERNATIONAL JUSTICE RESOURCE CENTER**, East African Court of Justice, <https://ijrcenter.org/regional-communities/east-african-court-of-justice/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024); **THE EAST AFRICAN COURT OF JUSTICE**, Court Manual: A Practical Guide to the Law and Practice of the East African Court of Justice, November 2020, s. 66; **EBOBRAH**, Solomon T., Courts of Regional Economic Communities in Africa and Human Rights Law, Kadelbach, Stefan/Rensmann, Thilo/Rieter, Eva (Editörler), Judging International Human Rights: Courts of General Jurisdiction as Human Rights Courts, Switzerland 2019, s. 224.

⁹⁷ **RUPPEL**, s. 306-307.

⁹⁸ East African Court of Justice, *Katabazi and 21 others v. Secretary General of the East African Community and Another*, Ref. No. 1 of 2007, 1 November 2007, https://www.eacj.org/?page_id=4878&fwp_year=2007 (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

⁹⁹ East African Court of Justice, *Katabazi and 21 others v. Secretary General of the East African Community and Another*, para. 46; Ayrıca bkz. East African Court of Justice, *Patrick Ntege and Others v. The Attorney General of Uganda and Others*, Ref. No. 8 of 2013, (27 February 2015), para. 43.

2. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu

Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (BADET), 28 Mayıs 1975'te on beş Batı Afrika ülkesi tarafından,¹⁰⁰ halkının yaşam standartlarını yükseltmek, ekonomik istikrarı artırmak ve sürdürmek, üyeleri arasında daha yakın ilişkileri teşvik etmek ve Afrika kıtasının ilerlemesi ve gelişmesi için katkıda bulunmak amacıyla bölgesel iş birliğini ve bütünleşmeyi teşvik etmek için bir antlaşma yoluyla kurulmuştur.¹⁰¹ Kurucu Antlaşma, insan haklarına herhangi bir atıfta bulunmamış ve insan hakları dilini kullanmaktan tamamen kaçınmıştır. Ancak, daha sonra kabul edilen protokollerde bazı insan hakları dillerine yer verilip belirli insan hakları belgelerine sınırlı atıfta bulunulmuştur.¹⁰²

1979 BADET Protokolü'nde topluluk vatandaşlarının üye devletlerin topraklarına girme, orada ikamet etme ve yerleşme hakkına yapılan atıf buna iyi bir örnektir.¹⁰³ Temel insan haklarının Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi açısından,¹⁰⁴ temel hakların göçmen işçiler ve Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ) Sözleşmeleri¹⁰⁵ açısından tanımı ve sonraki protokollerde de insan hakları dilinin BADET içinde daha sık kullanılmasındaki gelişmeler gösterilmektedir. BADET'in 1991 tarihli Siyasi İlkeler Bildirgesi'nde, insan haklarına ilişkin evrensel olarak tanınan uluslararası belgelere ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'na yapılan atıflar da bulunmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰⁰ BADET'in üyeleri hakkında bkz. <https://www.ecowas.int/member-states/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁰¹ **ECOWAS**, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu Antlaşması, 28 Mayıs 1975, Madde 2(1), <https://www.ecowas.int/publication/treaty/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁰² **EBOBRAH**, Solomon T.: "Critical Issues in the Human Rights Mandate of the ECOWAS Court of Justice", *Journal of African Law*, C. 54, S. 1, 2010, s. 3-4.

¹⁰³ Protocol A/P.1/5/79 Relating to Free Movement of Persons, Residence and Establishment, 1979, Madde 2(1).

¹⁰⁴ Supplementary Protocol on the Code of Conduct for the Implementation of the Protocol on Free Movement of Persons, the Right of Residence and Establishment, 1985, Madde 1 ve 3, <https://www.refworld.org/legal/agreements/ecowas/1985/en/63791> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

¹⁰⁵ Supplementary Protocol on the Second Phase (Right of Residence) of the Protocol on Free Movement of the Persons, the Right of Residence and Establishment, 1986, Madde 1, <https://www.refworld.org/legal/agreements/ecowas/1986/en/63648> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

¹⁰⁶ Declaration A/DCL.1/7/91 of Political Principles of the Economic Community of West African States, 1991, Önsöz, para. 5.

BADET antlaşması 1993'te revize edildi. Orijinal antlaşmadan farklı olarak, revize edilen antlaşmanın önsözünde insan haklarına özel atıflar yer almaktadır.¹⁰⁷ Ayrıca Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı hükümlerine uygun olarak insan ve halkların haklarının tanınmasını, geliştirilmesini ve korunmasını BADET'in temel ilkelerinden biri haline getirmiştir.¹⁰⁸ Revize edilen antlaşmaya ek olarak kabul edilen müteakip protokoller de insan hakları belgelerine açık atıflar yapıp nispeten net haklar dili kullanmıştır.¹⁰⁹

BADET'in insan haklarına ilişkin yasal çerçevesindeki bu gelişmelere rağmen, 1991'de bir protokolle kurulan BADET Topluluk Adalet Divanı,¹¹⁰ 2005 yılına kadar insan hakları davalarına bakma yetkisine sahip değildir. İnsan haklarından ziyade devletler arası ekonomik anlaşmazlıkları yargılamak için yaratıldı.¹¹¹

Mahkeme, BADET yasal belgelerinin hükümlerinin yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin davaları yargılama yetkisine sahiptir. Davalar BADET üyesi ülkeler arasında olabileceği gibi üye ülkeler ile BADET kurumları arasında da olabilir. Ayrıca, yalnızca BADET üyesi devletlerin ve BADET yetkililerin Mahkeme önüne dava açmasına izin verilmiştir.¹¹² Bireylerin Mahkeme önünde dava açmasına izin verilmemiştir. Bunun yerine, bir üye devlet, vatandaşının menfaatinin tehlikede olduğu durumlarda kendi vatandaşı adına dava açma yetkisine sahiptir. Ancak devletin öncelikle davalı devletle dostane bir çözüme varmaya çalışması gerekmektedir.¹¹³ Bu nedenle, Mahkeme nezdinde bireysel başvuru usulü bulunmamaktaydı ve bu da Mahkeme nezdindeki ilk insan hakları davası olan *Olajide Afolabi/Nijerya* davasının reddedilmesiyle sonuçlanmıştır.¹¹⁴

¹⁰⁷ BADET'in Gözden Geçirilmiş Antlaşması, 1993, Önsöz, para. 4.

¹⁰⁸ BADET'in Gözden Geçirilmiş Antlaşması, Madde 4(g).

¹⁰⁹ **EBOBRAH**, Critical Issues, s. 4.

¹¹⁰ **ALTER**, Karen J./**HELPER**, Laurence R./**MCALLISTER**, Jacqueline R.: "A New International Human Rights Court for West Africa: The ECOWAS Community Court of Justice", The American Journal of International Law, C. 107, S. 4, 2013, s. 748.

¹¹¹ **EBOBRAH**, Critical Issues, s. 8; **ALTER/HELPER/MCALLISTER**, s. 748.

¹¹² Protocol A/P.1/7/91 on the Community Court of Justice, 1991, Madde 9.

¹¹³ Protocol A/P.1/7/91 on the Community Court of Justice, Madde 9(3).

¹¹⁴ Community Court of Justice of the ECOWAS, *Olajide Afolabi v Federal Republic of Nigeria*, Case No. ECW/CCJ/JUD/01/04, 27 April 2004, <https://caselaw.ihrrda.org/api/files/15228344624636mxh1bugkifpxygpr5wgm7qfr.pdf> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

Bu dava, Nijeryalı bir tüccar olan Afolabi tarafından 10 Ekim 2003 tarihinde Nijerya aleyhine Mahkeme önüne getirilmiştir. Benin'de mal satın almak için bir sözleşme imzalamıştır. Ancak Nijerya'nın tek taraflı kararıyla iki ülke arasındaki sınırın kapanması nedeniyle Afolabi işlemi tamamlayamamıştır. Bu nedenle, sınırın kapatılmasının kişilerin ve malların serbest dolaşımı hakkını ihlal ettiği iddiasıyla Nijerya aleyhine Mahkeme önünde dava açmıştır. Ancak dava, yargı yetkisi bulunmadığı için reddedilmiştir.¹¹⁵

1991 tarihli Mahkeme kuruluş protokolünü değiştiren 2005 Ek Mahkeme Protokolü'nün kabul edilmesi, Mahkeme'nin yetkilerinde değişiklik getirmiştir. Mahkemeye BADET üyesi ülkelerde meydana gelen insan hakları ihlalleri davalarında karar verme yetkisi verilmiştir.¹¹⁶ Ayrıca, Mahkeme, bireylerin ve sivil toplum kuruluşlarının ulusal mahkemeleri atlayarak doğrudan Mahkeme'ye dava açmasına izin veren geniş erişime ve daimî kurallara sahiptir. Bu, bireylere ve sivil toplum kuruluşlarına da insan hakları ihlalleri için iç hukuk yollarını tüketmeye gerek kalmadan çare aramak için Mahkeme'ye başvurma hakkının verildiğini göstermektedir.¹¹⁷ Ancak bir davanın kabul edilebilmesi için yerine getirilmesi gereken üç koşul vardır. Bunlar: başvuran insan hakları ihlallerinin mağduru olmalı; başvuranın kimliği gizli olmamalı ve başvuru başka bir uluslararası Mahkeme huzurunda yapılmamış olmalıdır.¹¹⁸ Bu koşullar BADET Topluluk Adalet Divanı tarafından *Rose Breivogel ve Anor./Nijerya Federal Cumhuriyeti* davasında da onaylanmıştır.¹¹⁹ Son iki koşul, bir insan hakları ihlali davasının kabul edilebilirliğinin iki kümülatif koşulu karşılması gerektiğine karar verdiği *Nazare Gomes De Pina/Gine Bissau Cumhuriyeti*

¹¹⁵ Bu davanın ayrıntıları için bkz. **ALTER/HELPER/MCALLISTER**, s. 749.

¹¹⁶ Supplementary Protocol A/SP.1/01/05 Amending Protocol A/P.I/7/91 Relating to the Community Court of Justice, 2005, Madde 9(4), http://www.courtecawas.org/wp-content/uploads/2018/11/Supplementary_Protocol_ASP.10105_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

¹¹⁷ Supplementary Protocol A/SP.1/01/05 Amending Protocol A/P.I/7/91, Madde 10 (c ve d).

¹¹⁸ Supplementary Protocol A/SP.1/01/05 Amending Protocol A/P.I/7/91, Madde 10 (d).

¹¹⁹ Community Court of Justice of the ECOWAS, *Ms. Rose Breivogel & Anor. v Federal Republic of Nigeria*, Judgment No. ECW/CCJ/JUD/05/22, (21 March 2022), para. 34-41, <http://www.courtecawas.org/decisions-3/> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

davasında da ileri sürülmüştür. Bu koşullar, söz konusu davanın ne isimsiz olması ne de yetkili başka bir uluslararası mahkeme önüne götürülmesi gerektiğidir.¹²⁰

Mahkemenin konu ve kişi bakımından yetkisi bu nedenle değişmiş ve Mahkeme tarafından ilki *Manneh davası* olmak üzere bir dizi insan hakları davasının değerlendirilmesine yol açmıştır.¹²¹ Ancak ne 2005 protokolünde ne de başka bir BADET yasal belgesinde Mahkeme önündeki davalar için geçerli insan hakları belgesine ilişkin bir hüküm bulunmaktadır. Bu, Mahkeme'ye insan hakları davalarının belirlenmesinde çok çeşitli kaynakları değerlendirme fırsatı vermiştir.¹²²

3. Güney Afrika Kalkınma Topluluğu

Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (GAKT), 1980'de kurulan Güney Afrika Kalkınma Koordinasyon Konferansı'nın yerine 1992'de kurulmuştur. On altı üye Devleti vardır. Kalkınma, barış ve güvenlik ve ekonomik büyüme sağlamak, yoksulluğu azaltmak, Güney Afrika halklarının yaşam standardını ve kalitesini yükseltmek ve bölgesel bütünleşme yoluyla sosyal açıdan dezavantajlı olanları desteklemek, demokratik ilkelere ve adil ve sürdürülebilir kalkınma üzerine inşa edilmek amacıyla kurulmuştur.¹²³

GAKT ilkeleri arasında insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü yer almakta olup üye devletlerin bu ilkelere uygun hareket etmesi gerekmektedir.¹²⁴ Ayrıca GAKT antlaşmasında insan haklarının güvence altına alınmasına açıkça yer verilmemekle birlikte, 5. maddesinde insan haklarının korunmasına ilişkin farklı amaçlara yer verilmiştir. Örneğin, diğerlerin yanı sıra, topluluğun amaçları olarak, insanların yaşam

¹²⁰ Community Court of Justice of the ECOWAS, *Mrs. Nazare Gomes De Pina v. The Republic of Guinea Bissau*, Judgment No. ECW/CCJ/JUD/15/18, (24 May 2018), para. 10, <http://www.courtecawas.org/decisions-3/> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

¹²¹ ECOWAS Community Court of Justice, *Ebrimah Manneh v the Gambia*, Judgment No. ECW/CCJ/APP/04/07, (5 June 2008), https://www.worldcourts.com/ccj/eng/decisions/2005.10.26_Barbados_Rediffusion_v_Mirchandani.htm (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

¹²² ALTER/HELPER/MCALLISTER, s. 754-755.

¹²³ SADC, Resmi web sitesi, <http://www.sadc.int/member-states> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹²⁴ Declaration and Treaty of the Southern African Development Community, 17 Ağustos 1992, Madde 4(c), <https://www.sadc.int/document/declaration-treaty-sadc-1992-0> (Erişim Tarihi: 15.10.2024). Ayrıca bkz. THOKO, s. 110.

standardının ve kalitesinin iyileştirilmesini, demokrasinin, barışın, güvenliğin ve istikrarın ve topluluk sürecinde ana akım toplumsal cinsiyetin pekiştirilmesi, savunulması ve sürdürülmesini içermektedir. Üstelik, GAKT antlaşması, GAKT'ye ve üye devletlere cinsiyet, din, siyasi görüş, ırk, etnik köken, kültür veya engellilik nedeniyle hiç kimseye ayrımcılık yapmama yükümlülüğü getirmiştir.¹²⁵ GAKT, Antlaşmanın yanı sıra insan haklarıyla ilgili farklı protokoller de benimsemiştir. Sözleşmedeki bu insan hakları merkezli kalkınma anlayışına ve hedeflerinde insan haklarının merkezi olmasına rağmen, insan haklarının geliştirilmesi ve korunmasının GAKT'nin birinci önceliği olmadığı ileri sürülmektedir.¹²⁶

GAKT'nin kurumlarından biri olan GAKT Mahkemesi, Antlaşma ve ona bağlı belgelere uyulmasını ve doğru yorumlanmasını sağlamak amacıyla 1992'de kurulmuştur. Beşi asıl, beşi yedek olmak üzere en az on üyeden oluşmaktadır. Yedek üyeler, bir asıl üyenin geçici olarak bulunmadığı veya görevlerini yerine getiremeyeceği durumlarda Mahkemede oturacaktır.¹²⁷ Mahkeme Protokolü'nün 14. maddesine göre, GAKT'nin antlaşma, protokol ve yan belgelerinin yorumlanması ve uygulanması ile ilgili tüm uyuşmazlıklarda ve kendisine atıfta bulunulan tüm başvurularda yargı yetkisine sahiptir. İlaveten, üye devletler arasındaki belirli antlaşmalardan doğan tüm konularda, söz konusu antlaşmanın Mahkemesi'ne yetki vermiş olması kaydıyla, yargı yetkisine de sahiptir. Bahsedilen bu tür uyuşmazlıklar, devletler arasında ve gerçek veya tüzel kişiler ile devletler arasında olabilir. Kişiler söz konusu olduğunda, bir devlete karşı Mahkeme önüne dava açılmadan önce mevcut iç hukuk yollarının tüketilmesi gerekir. Bununla birlikte, kişi ilgili devletin ulusal yargı yetkisi altında hareket edemiyorsa, bu gereklilikten vazgeçilebilir.¹²⁸ Mahkemenin kararları kesin ve bağlayıcıdır.¹²⁹

GAKT antlaşmasında veya Mahkeme Protokolü'nde insan hakları konularında açıkça yargı yetkisi veren bir hüküm yoktur. Bu nedenle, mahkemenin net bir insan hakları yetkisine sahip olmadığı ileri sürül-

¹²⁵ Declaration and Treaty of the SADC, Madde 6(2).

¹²⁶ **THOKO**, s. 110; **RUPPEL**, s. 291.

¹²⁷ Protocol on the Tribunal in SADC, 2000, Madde 3.

¹²⁸ Protocol on the Tribunal in SADC, Madde 15.

¹²⁹ Protocol on the Tribunal in SADC, Madde 24(3); Declaration and Treaty of the SADC, Madde 16 (5).

müştür. Aslında Mahkeme, insan haklarından ziyade daha yakın ekonomik ve siyasi birlikten kaynaklanan anlaşmazlıkları çözmek için kurulmuştur. Ancak buna rağmen, Mahkeme şimdiye kadar insan haklarına ilişkin meseleleri kabul etmiş ve karara bağlamıştır.¹³⁰

4. Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı

Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (DGAOP), Doğu ve Güney Afrika için Tercihli Ticaret Bölgesi'nin yerini almak üzere 1994'te kurulmuş ve şu anda 21 üye devlete sahiptir.¹³¹ Bölgedeki tüm insanların karşılıklı yararı için ticaret ve doğal ve beşerî kaynakların geliştirilmesi yoluyla bölgesel entegrasyonu teşvik etmeyi amaçlamaktadır.¹³²

İnsan haklarının korunması, DGAOP'un faaliyetlerinin özünde yer almasa da kuruluş antlaşmasında yer almıştır. Örneğin, DGAOP antlaşmasının 3(b) maddesi, DGAOP'un amaç ve hedeflerinden biri olarak halklarının yaşam standardını yükseltmeye yönelik politika ve programların kabul edilmesini içermiştir. Bununla birlikte, DGAOP antlaşması kapsamındaki insan haklarının korunmasına ilişkin en ilgili hüküm madde 6(e)'de bulunur. Bu madde, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı hükümlerine uygun olarak insan ve halkların haklarının tanınmasını, geliştirilmesini ve korunmasını, DGAOP'un amaç ve hedeflerin gerçekleştirilmesinde üye devletlerin uyması gereken ilkelerden biri olarak sıralamıştır. DGAOP antlaşmasının sırasıyla madde 6(g) ve madde 6(h)'sinde "hukukun üstünlüğünün tanınması ve gözetilmesi" ve "demokratik bir yönetim sisteminin teşvik edilmesi ve sürdürülmesi"nin DGAOP'un temel ilkeleri olarak dahil edilmesi, kuşkusuz, insan haklarının korunmasına da katkıda bulunmaktadır.

DGAOP antlaşmasının yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka uygunluğu sağlamak amacıyla kurulan DGAOP organlarından biri de Adalet Divanı olmuştur.¹³³ DGAOP antlaşması madde 19(2) ve madde 20(1)'de belirtildiği gibi, Adalet Divanı yedi yargıçlı ilk derece bölümü ve beş yargıçlı temyiz bölümü olmak üzere iki bölüme sahiptir. Üye devletler, Genel Sekreter veya bir üye devlette ikamet eden herhangi bir gerçek

¹³⁰ VILJOEN, Frans, *International Human Rights Law in Africa*, Oxford 2007, s. 503.

¹³¹ DGAOP üyeler hakkında bkz. <https://www.comesa.int/> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

¹³² COMESA, COMESA in Brief, September 2018, s. 1, COMESA-in-brief-FINAL-web.pdf (Erişim Tarihi: 12.10.2024); RUPPEL, s. 284.

¹³³ Treaty Establishing the Common Market for Eastern and Southern Africa, 1994, Madde 7(c) ve Madde 19(1).

veya tüzel kişi tarafından kendisine havale edilebilecek tüm konularda karar verme yetkisine sahiptir. DGAOP antlaşmasının 26. maddesinde belirtildiği üzere, bireysel şikayetler söz konusu olduğunda, başvuranın öncelikle ilgili üye devletin iç hukuk yollarını tüketmesi gerekmektedir. Adalet Divanı'nın konu bakımından yetkisi, DGAOP antlaşmasının ihlalleriyle sınırlıdır.¹³⁴ Bu nedenle, DGAOP antlaşmasına insan haklarına ilişkin hükümlerin dahil edilmesi, Adalet Divanına insan hakları meselelerine ilişkin davaları karara bağlama yetkisi vermiştir. DGAOP antlaşmasının 31(1) maddesine göre, Adalet Divanı'nın kararları nihai ve kesindir ve bu nedenle temyize tabi değildir.

5. Orta Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu

Orta Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (OADET), ilk olarak 18 Ekim 1983'te Orta Afrika Devletleri Gümrük ve Ekonomik Birliği (Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo Cumhuriyeti, Ekvator Ginesi, Gabon) üyeleri ve Büyük Göller Devletleri Ekonomik Topluluğu (Burundi, Ruanda ve o zamanki Zaire) ile Sao Tomé ve Príncipe üyeleri tarafından kurulmuştur. Angola, 1999'da tam üye olana kadar gözlemciydi. Ancak OADET, mali kısıtlamalar, Büyük Göller bölgesindeki çatışmalar ve üye devletlerin farklı taraflarda savaştığı Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki savaş nedeniyle 1992'de pasif hale gelmiştir. Bununla birlikte, 1999'da AfB tarafından sekiz ekonomik topluluktan biri olarak resmen tanımlanarak yeniden kurulmuş ve şu anda 11 üye devlete sahiptir.¹³⁵ OADET antlaşmasının önsözünün ilk paragrafında, bölge halkının yaşam standartlarının iyileştirilmesinin üye devletlerin ekonomik ve sosyal kalkınmasının teşvik edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu amaçla OADET, ekonomik ve sosyal faaliyetin tüm alanlarında uyumlu iş birliğini ve dengeli ve kendi kendine yeten kalkınmayı teşvik etmeyi ve güçlendirmeyi amaçlamaktadır.¹³⁶

OADET antlaşması, insan haklarının korunmasına topluluğun bir amacı veya ilkesi olarak açıkça atıfta bulunmasa da insan haklarının ko-

¹³⁴ **Treaty** Establishing the Common Market for Eastern and Southern Africa, Maddde 23-26.

¹³⁵ OADET'in üyeleri hakkında bkz. **THE NEW TIMES**, Rwanda Re-admitted into EC-CAS, 27 May 2015, <https://www.newtimes.co.rw/section/read/189185> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹³⁶ Treaty Establishing the Economic Community of Central African States, 1999, Madde 4.

runmasına ilişkin hükümler içermektedir. Örneğin, OADET antlaşmasının 3. maddesi kapsamında uluslararası hukuka riayet ve hukukun üstünlüğüne saygının temel ilkeler olarak dahil edilmesi, insan haklarının ekonomik kalkınmadaki rolünün zımni olarak kabul edildiğini göstermektedir ki bu topluluğun temel amacıdır.¹³⁷ Ayrıca, diğerlerinin yanı sıra, üye devletler arasındaki iş birliğini geliştirmek ve güçlendirmek ve halkının yaşam standardını yükseltmek için bir araç olarak, kişilerin serbest dolaşımının önündeki engellerin kademeli olarak kaldırılmasının dahil edilmesi,¹³⁸ en azından hareket özgürlüğün teşvik edilmesi ve korunması açısından önemlidir. Üstelik, 2004 cinsiyet eşitliği bildirgesi gibi insan haklarıyla ilgili topluluk tarafından kabul edilen çeşitli protokoller ve bildirgesiler bulunmaktadır.

Adalet Divanı, OADET antlaşmasının 7(c) maddesi kapsamında yer alan ve 16. maddesi kapsamında kurulan kurumlardan biridir. Antlaşmanın yorumlanmasında ve uygulanmasında hukuka uyulmasını sağlama sorumluluğunu üstlenmiş ve sulh yoluyla çözümlenemeyen davalarda karar verme yetkisi vermiştir. OADET antlaşmasının 17. maddesinde öngörüldüğü üzere, Adalet Divanı'nın kararı üye devletler ve topluluğun kurumları için bağlayıcıdır. Ancak, Adalet Divanı henüz faaliyete geçmemiş ve kendisine insan hakları konularını ele alma yetkisi de verilmemiştir. Ek olarak, üye devletlere OADET antlaşmasının 3. maddesi uyarınca egemenlik ve devletlerin iç işlerine karışmama ilkeleri dahil olmak üzere devletler arasındaki ilişkileri düzenleyen uluslararası hukuk ilkelerine uyma yükümlülüklerinin dahil edilmesi, Adalet Divanı'nın insan haklarının korunmasındaki rolünü etkileme potansiyeline sahip olacaktır.

6. Doğu Afrika'da Hükümetlerarası Kalkınma Otoritesi

Doğu Afrika'da Hükümetlerarası Kalkınma Otoritesi (DAHKO), 1986'da Etiyopya, Cibuti, Kenya, Somali, Sudan ve Uganda'dan oluşan altı Doğu Afrika Devleti tarafından kurulan Kuraklık ve Kalkınma Hükümetlerarası Otoritesinin yerine 1996'da kurulmuştur.¹³⁹

Bazı alt-bölgesel ekonomik topluluklar gibi, insan haklarının korunması DAHKO'nun faaliyetlerinin merkezinde yer almamaktadır. Ancak,

¹³⁷ RUPPEL, s. 309.

¹³⁸ Treaty Establishing the Economic Community of Central African States, Madde 4(2e).

¹³⁹ DAKHO'nun üyeleri hakkında bkz. **IGAD**, Resmî web sitesi, <https://igad.int/about/?tab=the-history> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

DAHKO'yu kuran anlaşma, insan haklarının korunmasıyla ilgili farklı hükümler içermektedir. Örneğin hem ABÖ hem de BM Şartları, insan haklarının geliştirilmesi ve korunması da dahil olmak üzere belirli amaçların gerçekleştirilmesi için üye devletler arasındaki ekonomik iş birliği ve entegrasyonun önemini kabul etmektedir.¹⁴⁰ Ayrıca, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı hükümleri uyarınca insan ve halkların haklarının tanınması, geliştirilmesi ve korunması, DAHKO anlaşmasının 6A(f) maddesi kapsamında yer alan ilkelerden biridir. DAHKO anlaşmasının 7. maddesi kapsamında “insanların serbest dolaşımını teşvik etme” ve “alt bölgede barış ve istikrarı teşvik etme” hükümlerinin tanınması da insan haklarının korunmasıyla ilgili önemlidir. İlaveten, DAHKO organlarının insani faaliyetlerdeki rolü¹⁴¹ ve üye devletlerin alt bölge halkının temel haklarına ilişkin iş birliğini geliştirme ve artırma taahhüdü¹⁴² insan haklarına ilişkin diğer önemli hükümlerdir. Üstelik, DAKHO anlaşmasının 13A(s) maddesi, mültecilerin, geri dönenlerin ve yerinden edilmiş kişilerin ülkelerine geri gönderilmeleri ve yeniden entegrasyonları ile ilgili özel hükümler içermektedir.

DAHKO anlaşmasında insan haklarına ilişkin yukarıda belirtilen hükümler yer almasına rağmen, bu hükümleri ele almak ve uygulamak için ne yargısal ne de yarı yargısal bir organ oluşturulmuştur. Bu nedenle, bireysel insan hakları DAHKO'da yargısal olarak uygulanamaz. Ancak bu, DAHKO'nun diğer organlarının insan haklarının geliştirilmesine ve korunmasına katkıda bulunamayacağı anlamına gelmez. Örneğin, DAHKO'nun Devlet ve Hükümet Başkanları Meclisi, en üst düzey politika organı olarak insan haklarını etkileyen kararlar alabilir ve DAHKO Bakanlar Kurulu bu tür kararların uygulanmasını izleyebilir.¹⁴³

7. Arap Mağrip Birliği

Arap Mağrip Birliği (AMB) 1989'da Fas'ın Marakeş şehrinde kabul edilen kuruluş antlaşmasıyla kurulmuştur. Birliğin Cezayir, Fas, Libya,

¹⁴⁰ Agreement Establishing the Inter-Governmental Authority on Development (IGAD), 1996, Önsöz, para. 6.

¹⁴¹ Agreement Establishing the Inter-Governmental Authority on Development, Madde 10(2j) ve 12(2f).

¹⁴² Agreement Establishing the Inter-Governmental Authority on Development, Madde 13A(q).

¹⁴³ Agreement Establishing the Inter-Governmental Authority on Development, Madde 9(2a) ve Madde 10(2g).

Moritanya ve Tunus'tan oluşan beş üye ülkesi bulunmaktadır.¹⁴⁴ AMB Antlaşmasının 2. maddesinde belirtildiği üzere Birlik, üye devletler ve halkları arasındaki bağları güçlendirmeyi, toplumlarının ilerlemesini ve refahını sağlamak ve haklarını savunmayı, adalet ve hakkaniyete dayalı barışın korunmasına katkıda bulunmayı, farklı alanlarda ortak bir politika izlemeyi ve kademeli olarak kişilerin serbest dolaşımını ve bunlar arasında hizmet, mal ve sermaye transferini sağlamaya yönelik çalışmayı amaçlamaktadır. Hareket özgürlüğü dışında, AMB Antlaşması insan haklarına özel bir atıfta bulunmamaktadır.

Birlik, ilgili devlet tarafından altı yıllık bir süre için atanmak üzere her devlet için iki yargıçtan oluşan ve her üç yılda bir yarı yarıya yenilenen bir yargı organı oluşturmuştur. Antlaşma'nın yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin ihtilafları ve Birlik çerçevesinde akdedilen anlaşmaları inceleme yetkisi verilmiştir. Şikayetler, Başkanlık Konseyi¹⁴⁵ veya çatışmaya taraf olan herhangi bir devlet tarafından yargı organına havale edilecektir. Böylece kişilerin yargı organına doğrudan erişimi olmamaktadır.¹⁴⁶ Bu durum, yargı organının konu ve kişi bakımından sınırlı yetkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yargı organının insan hakları konularını incelemesine izin veren açık bir hüküm de yoktur. Dolayısıyla, AMB'de insan haklarının korunmasının ancak antlaşma ve tali anlaşmaların yorumlanması ve uygulanmasına ilişkin anlaşmazlıklar sırasında ortaya çıkması durumunda görülebileceği için dolaylı olabileceğini iddia etmek mümkündür.¹⁴⁷ AMB Antlaşmasının 13. maddesinde belirtildiği üzere yargı organının kararı bağlayıcı ve kesindir. Bu maddede öngörüldüğü gibi çekişmeli yargı yetkisinin yanı sıra, yargı organı, Başkanlık Konseyi tarafından kendisine havale edilen hukuki sorunlar üzerinde danışma yetkisine sahiptir.

¹⁴⁴ AMB resmî web sitesi <https://maghrebarabe.org/fr/les-pays-membres/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁴⁵ AMB Antlaşmasının 4. maddesine göre Başkanlık Konseyi, beş üye Devletin Devlet Başkanlarından oluşan Birliğin en yüksek otoritesidir.

¹⁴⁶ Treaty Establishing the Arab Maghreb Union, 17 Şubat 1989, Madde 13.

¹⁴⁷ **NWAUCHE**, Enyinna S., *Regional Economic Communities and Human Rights in West Africa and the African Arabic Countries*, Bösl, Anton/Diescho, Joseph (Editörler), *Human Rights Law in Africa: Legal Perspectives on their Protection and Promotion*, Windhoek 2009, s. 344.

8. Sahel-Sahra Devletleri Topluluğu

Sahel-Sahra Devletleri Topluluğu (SSDT) 4 Şubat 1998'de Libya'nın Trablus şehrinde kurulmuştur. İlk olarak altı devlet (Burkina Faso, Çad, Libya, Mali, Nijer ve Sudan) tarafından kurulmuş olmasına rağmen, şu anda 25 üye devlet ile Afrika'nın en büyük ekonomik topluluğudur.¹⁴⁸ Bu topluluğu kuran antlaşma, üye devletlerin ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyal bütünleşme isteklerini tatmin etme kararlılığını göstermektedir. Buna göre, ekonomik, kültürel, siyasi ve sosyal bütünleşmeyi teşvik etmek için kapsamlı bir ekonomik birlik oluşturmaya ve üye devletlerin birliğini engelleyen tüm engelleri kaldırmaya odaklanmayı amaçlamaktadır.¹⁴⁹ Hedeflere ulaşılması toplulukta insan haklarının gerçekleştirilmesine katkı sağlayabilecek olsa da kuruluş antlaşması ne insan haklarına ilişkin açık hüküm içermekte ne de bir yargı organı oluşturmaktadır.

Ancak, kuruluş antlaşması 2013'te revize edilmiş ve 16 Şubat 2013 tarihinde Devlet Başkanları Konferansı tarafından Çad'ın N'Djamena şehrinde düzenlenen olağanüstü oturumunda kabul edilmiştir. İlk kuruluş antlaşmasından farklı olarak, revize edilmiş antlaşma, insan haklarının geliştirilmesi ve korunmasıyla ilgili hükümler içermektedir. Örneğin, revize edilmiş antlaşmanın önsözü üye devletlerin BM'nin ideallerine, ilkelere ve amaçlarına ve insan hakları, demokrasi, yönetim ve hukukun üstünlüğü ilke ve hedeflerine derin bağlılığını göstermektedir. Revize edilmiş antlaşmanın 3. maddesinde belirtildiği gibi, topluluğun temel odak noktası bölgesel güvenlik ve sürdürülebilir kalkındır. Bu hedeflere ulaşma yolunda, üye devletler, diğerlerinin yanı sıra, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı hükümlerine uygun olarak, insan ve halkların haklarının tanınması, geliştirilmesi ve korunması; hukukun üstünlüğünün tanınması ve saygı gösterilmesi ve her üye devlette demokratik bir hükümet sisteminin teşvik edilmesi ve sürdürülmesi ilkelerine bağlı kalmalıdır.¹⁵⁰ İnsan hakları açısından ilk antlaşmadan bu kadar gelişmeye rağmen, revize edilmiş antlaşma da selefi gibi ihtilafların çözümü için

¹⁴⁸ SSDT'nin üyeleri hakkında bkz. **EUROPEAN COUNCIL ON FOREIGN RELATIONS**, Mapping African Regional Cooperation: The Community of Sahel-Saharan States-CEN-SAD, <https://ecfr.eu/special/african-cooperation/censad/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁴⁹ **TAHA**, Saeed A.: "Efforts of Integration in the African Regional Groupings (The Community of Sahel-Saharan)", *African Perspectives*, C. 13, S. 44, 2016, s. 17.

¹⁵⁰ Community of Sahel-Saharan States Revised Treaty, 16 Şubat 2013'te kabul edilmiş, Madde 4(e, g and h).

yargı organını içermemektedir. Dolayısıyla, SSDT'nin insan hakları açısından en zayıf koruma sistemini sağladığını söylemek mümkündür.

C. Afrika İnsan Hakları Sistemindeki Bölgesel Ekonomik Topluluklar

Bölgesel ekonomik topluluklar Afrika'da insan haklarının uygulanmasında önemli bir rol oynayabilse de Afrika insan hakları sistemi içindeki yerleri belirsizdir. Bölgesel ekonomik toplulukların yargı organları ile AfB insan hakları kurumları arasındaki ilişkiler için kurulmuş bir koordinasyon mekanizması yoktur. AfB, Bölgesel Ekonomik Topluluklar ve üye devletlerin Afrika insan hakları sistemini güçlendirmeyi amaçlayan toplu eylemleri için yol gösterici bir çerçeve olan AfB Komisyonu'nun Afrika için İnsan Hakları Stratejisinde belirtildiği gibi, Afrika insan hakları sisteminin kıtada insan haklarının etkili bir şekilde desteklenmesi ve korunmasına yönelik zorluklarından biri, AfB ve Bölgesel Ekonomik Topluluklar organları ve kurumları arasında yetersiz koordinasyon ve iş birliğidir.¹⁵¹ Bu nedenle, AfB ve Bölgesel Ekonomik Topluluklar organları ve kurumları arasında sinerji ve koordinasyon oluşturmak, çaba ve kaynakların mükerrerliğinin önlenmesi ve Afrika insan hakları sisteminin etkin bir şekilde işleminin sağlanması için elzemdir.

AfB ile Bölgesel Ekonomik Topluluklar arasındaki ilişkilere yön vermek amacıyla 2008'de bir protokol yayınlanmıştır.¹⁵² Aslında, ABÖ tarafından 1998'de kabul edilen ve esas olarak AET ile Bölgesel Ekonomik Topluluklar arasındaki etkileşime rehberlik eden başka bir protokol daha bulunmaktadır. Ancak bu ikinci protokol, AfB ile Bölgesel Ekonomik Topluluklar arasındaki ilişkileri yönetmek için de kullanılmıştır.¹⁵³ İlk protokol (yani 2008 protokolü), diğerlerinin yanı sıra, Afrika'da iyi yönetim, insan hakları, hukukun üstünlüğü, insani kaygılar ve demokratik bir kültürün teşvik edilmesinde AfB ile Bölgesel Ekonomik Topluluklar arasında bir iş birliği mekanizması kurma ihtiyacını göstermektedir.¹⁵⁴

¹⁵¹ **AFRICAN UNION**, Human Rights Strategy for Africa, 14 Aralık 2011, para. 23, <https://au.int/en/documents/20111214/human-rights-strategy-africa> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁵² Protocol on Relations between the African Union (AU) and the Regional Economic Communities (RECs), 27 Ocak 2008'de kabul edilmiş.

¹⁵³ Protocol on Relations between the African Economic Community and the Regional Economic Communities, 25 Şubat 1998'de kabul edilmiş.

¹⁵⁴ Protocol on Relations between the AU and the RECs, Önsöz, para. 9.

V. AFRİKA'NIN KALKINMASI İÇİN YENİ ORTAKLIKTA İNSAN HAKLARI

Afrika'nın Kalkınması için Yeni Ortaklık (AKYO), 23 Ekim 2001'de Nijerya'nın Abuja şehrinde kurulmuştur.¹⁵⁵ Kıtanın sosyoekonomik gelişimi için Pan-Afrika stratejik çerçevesidir. Afrika devletlerinin büyümesinin önündeki karmaşık zorlukları ele almak için tasarlanmış üç girişimden gelişmiştir: Eski Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki tarafından yönetilen Binyıl Afrika Kurtarma Planı, Senegal'in eski Cumhurbaşkanı Abdoulaye Wade tarafından geliştirilen Omega Planı ve ilk iki girişimi birleştiren Yeni Afrika Girişimi (YAG). Bu üç girişim, tüm Afrika devletleri için bir çerçeve sağlamak üzere yeniden çalışılıp genişletilmiş ve Temmuz 2001'de Zambiya'nın Lusaka şehrinde ABÖ tarafından AKYO'nun kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. AKYO, 2002'de ilk olağan toplantısında AfB tarafından onaylanmıştır.¹⁵⁶

AKYO, nihai olarak Afrika'da yoksulluğu ortadan kaldırmayı ve sürdürülebilir büyüme ve kalkınmayı teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu hedefe, Afrika devletleri arasında ekonomik iş birliği ve entegrasyon yoluyla ulaşılması amaçlanmaktadır.¹⁵⁷ AKYO Temel Belgesinde açıkça kabul edilmese de bu girişim Afrika'da insan haklarının geliştirilmesine ve korunmasına elverişli bir ortam sağlayacaktır. Kalkınma hakkının çeşitli stratejilerle geliştirilmesi, tüm insan haklarının evrensel, bölünmez, bağimsız ve birbiriyle ilişkili olduğu ilkesi doğrultusunda Afrikalıların diğer insan hak ve özgürlüklerinden de yararlanmalarına katkı sağlayacaktır.¹⁵⁸

AKYO bir insan hakları programı olmamakla birlikte, insan haklarının geliştirilmesi ve korunması ile ilgili inisiyatifler içermektedir. Diğer-

¹⁵⁵ KANBUR, Ravi: "The New Partnership for Africa's Development (NEPAD): An Initial Commentary", Politikon: South African Journal of Political Studies, C. 29, S. 1, 2002, s. 87.

¹⁵⁶ AFRICAN UNION, New Partnership for Africa's Development (NEPAD), <https://au.int/en/organs/nepad>, (Erişim Tarihi: 12.10.2024). Ayrıca bkz. AFRICAN UNION DEVELOPMENT AGENCY (AUDA-NEPAD), <https://www.nepad.org/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁵⁷ The New Partnership for Africa's Development (NEPAD) Document, Ekim 2001, para. 1. Ayrıca bkz. TAVARES/TANG, s. 217.

¹⁵⁸ GUMEDZE, Sabelo: "The NEPAD and Human Rights", South African Journal on Human Rights, C. 22, S. 1, 2006, s. 153.

lerinin yanı sıra, çoğunlukla insan hakları konularıyla ilgili olan, yoksulluğun azaltılması, eğitim, sağlık, çevre ve kültürden oluşan on sektörel öncelik belirlemektedir.¹⁵⁹ Ayrıca, AKYO Temel Belgesi'nin bir dizi hükmü, diğerlerinin yanı sıra, insan hakları, demokrasi, iyi yönetim ve hukukun üstünlüğünün Afrika'daki kalkınma süreci için temel unsurlar olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, nihai hedeflerine ulaşmada insan haklarına saygının rolünü göz ardı etmemiştir. Başka bir deyişle, Afrika'yı yoksulluktan kurtarma ve sürdürülebilir büyüme ve kalkınmayı ilerletme çabası yalnızca sağlam ekonomik politikalara değil, aynı zamanda demokrasi, iyi yönetim ve insan haklarına saygıya da bağlıdır. AKYO Temel Belgesi, gerçek demokrasi, insan haklarına saygı, barış ve iyi yönetim olmadan kalkınmanın mümkün olmadığını teyit etmiştir. Aslında AKYO, diğerlerinin yanı sıra demokrasi, iyi yönetim ve insan haklarını sürdürülebilir kalkınmanın koşulları olarak belirlemiştir.¹⁶⁰ İlâveten, AKYO Belgesi'nin 183. paragrafı, AKYO'nun temellerinden birinin demokratik sınırların genişletilmesi ve insan hakları kültürünün derinleştirilmesi olduğunu belirtmektedir. Üstelik, amaçlarına ulaşılmasında insan haklarının rolünü gösteren çeşitli hükümler içermektedir.¹⁶¹ Keza, AKYO'nun demokrasi ve siyasi yönetim girişimi, katılımcı ülkelerin siyasi ve idari çerçevesini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bunun demokrasi, şeffaflık, hesap verebilirlik, dürüstlük, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğünü geliştirme ilkeleri doğrultusunda yapılması öngörülmüştür.¹⁶² Bundan başka, AKYO Temel Belgesi kadın ve toplumsal cinsiyet konularına ilişkin hükümler içermektedir. Örneğin, 67. paragrafta kadınların tüm faaliyetlerdeki rolünün teşvik edilmesinin AKYO'nun uzun vadeli hedeflerinden biri olduğu belirtilmektedir.

AKYO Belgesi'nin yanı sıra, 8 Temmuz 2002'de Güney Afrika'nın Durban şehrinde düzenlenen AfB'nin ilk olağan toplantısında kabul edilen Demokrasi, Siyasi, Ekonomik ve Kurumsal Yönetişim Bildirgesi bulunmaktadır. AKYO ana belgelerinden biridir ve bir AfB Bildirgesi olarak birliğe üye tüm devletler için geçerlidir. Bu bildirgesinde, devletler demokrasinin ve onun temel değerlerinin geliştirilmesine olan bağlılıklarını

¹⁵⁹ THE INTERNATIONAL FEDERATION FOR HUMAN RIGHTS (FIDH), A Human Rights Approach to the New Partnership for Africa's Development (NEPAD) and the African Peer Review Mechanism (APRM), 2004, s. 34-36.

¹⁶⁰ NEPAD Document, para. 71 ve 79.

¹⁶¹ NEPAD Document, para. 49.

¹⁶² NEPAD Document, para. 80.

yeniden teyit etmektedirler. Özellikle, hukukun üstünlüğü; tüm vatan-daşların yasa önünde eşitliği ve bireyin özgürlüğü; anayasaya uygun ola-rak siyasi partiler ve sendikalar kurma ve bunlara üye olma hakkı da da-hil olmak üzere bireysel ve toplu özgürlükler; herkes için fırsat eşitliği; bireyin, belirli bir görev süresi için liderlerini periyodik olarak seçmeye özgür, güvenilir ve demokratik siyasi süreçler yoluyla katılma konusun-daki devredilemez hakkı ve yargı bağımsızlığının ve etkin parlamentola-rın korunması da dahil olmak üzere kuvvetler ayrılığına bağlılığı da içe-ren bir dizi insan hakları ilkesini uygulamak için yenilenmiş bir kararlı-lıkla çalışmayı taahhüt etmişlerdir.¹⁶³ Ayrıca demokrasi için insan hakla-rına saygının önemini vurgulamaktadır. “Bir demokrasinin kalitesinin, her bir vatandaşa ve savunmasız ve dezavantajlı gruplara sağladığı ko-ruma ile değerlendirildiğini” belirtmiştir.¹⁶⁴ İlaveten devletlerin, ulusal, alt-bölgesel ve bölgesel düzeylerde insan hakları kurumlarının güçlendi-rilmesi de dahil olmak üzere canlı sivil toplum kuruluşlarının gelişimini kolaylaştırarak; Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı’nı, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu’nu ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi’ni destekleyerek; BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği ile iş birliğini güçlendirerek ve basın özgürlüğü de dahil olmak üzere sorumlu ifade özgürlüğünü sağlayarak insan haklarının geliştirilmesini, korunma-sını ve gözetilmesini sağlama taahhüdünü göstermektedir.¹⁶⁵ Bildirgesi ayrıca her ülkenin siyasi ve sosyoekonomik kalkınmasında kadın hakla-rının ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin desteklenmesine ilişkin önemli ta-ahhütler içermektedir.¹⁶⁶

AKYO, bir sonraki alt bölümde ele alınan bir Afrika Akran Değer-lendirme Mekanizmasının geliştirilmesini de sağlamıştır. Ayrıca 2018’de 31. AfB zirvesi AfB Kalkınma Ajansı’nın kurulması sonucunu doğurmuş ve bu da Gündem 2063’ün uygulanmasını hızlandırma yolunda önemli

¹⁶³ NEPAD Declaration on Democracy, Political, Economic and Corporate Governance, AHG/235 (XXXVIII), 8 Temmuz 2002, Madde 7.

¹⁶⁴ NEPAD Declaration on Democracy, Political, Economic and Corporate Governance, Madde 10.

¹⁶⁵ NEPAD Declaration on Democracy, Political, Economic and Corporate Governance, Madde 15.

¹⁶⁶ NEPAD Declaration on Democracy, Political, Economic and Corporate Governance, Madde 4, 10, 11 ve 12.

bir adım olmuştur.¹⁶⁷ Tüm bunlar, insan haklarının geliştirilmesi ve korunmasının en önemli görevi olmamasına ve ne AKYO Belgesi ne de AKYO Demokrasi, Politik, Ekonomik ve Kurumsal Yönetim Bildirgesi'nin yasal olarak bağlayıcı olmasına rağmen, AKYO'nun güçlü bir insan hakları bileşenine sahip olduğunu göstermektedir. İnsan haklarına saygı, hem AKYO'nun büyüme ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşması için bir ön koşul hem de AKYO'nun uygulanmasının yer alması gereken bir çerçeve olarak görünmektedir.¹⁶⁸

VI. İNSAN HAKLARI VE AFİRİKA AKRAN DEĞERLENDİRME MEKANİZMASI

AfB tarafından 8 Temmuz 2002'de AKYO'nun uygulanması için çerçeve olarak kabul edilen Afrika Akran Değerlendirme Mekanizması (AADM), AfB'nin tüm üye ülkelere açık gönüllü bir kendi kendini değerlendirme mekanizmasıdır. Gönüllü bir değerlendirme süreci olarak, AfB üye devletin AKYO faaliyetlerine katılımı, ilgili ülkenin AADM sürecine katıldığı anlamına gelmez.¹⁶⁹

AADM, AfB ve AKYO himayesinde yürütülen bir süreçtir. Afrika devletlerinin ve belirlenmiş kurumların, AfB Demokrasi, Siyasi, Ekonomik ve Kurumsal Yönetim Bildirgesinde bulunan siyasi, ekonomik ve kurumsal yönetim değerlerine, kodlarına ve standartlarına bağlılıklarını tespit etmek için katılımcı devletlerin politikalarını ve uygulamalarını gözden geçirmesine ve değerlendirmesine olanak sağlayacaktır.¹⁷⁰ Bu değerlendirme sürecinde, incelenen devletin yönetim ve sosyoekonomik kalkınmanın tüm yönlerinde üstlendiği eylemleri incelemeye sunması gerekmektedir. Değerlendirme, incelenen devletin politikalarını geliştirmesine, başarılı ve en iyi uygulamaları benimsemesine ve üzerinde mutabık kalınan standart ve ilkelere uymasına yardımcı olma nihai amacı ile yürütülecektir. Dolayısıyla değerlendirme, eksikliklerin belirlenmesi ve kapasite geliştirme ihtiyaçlarının değerlendirilmesi de dahil olmak üzere deneyimlerin ve en iyi uygulamaların paylaşılması yoluyla siyasi istik-

¹⁶⁷ **AFRİCAN UNION DEVELOPMENT AGENCY (AUDA-NEPAD)**, Annual Report, 2021, s. 6.

¹⁶⁸ The International Federation for Human Rights, s. 51.

¹⁶⁹ African Peer Review Mechanism Base Document, Temmuz 2003'te kabul edilmiş, Madde 1 ve 5. AADM'nin üyeleri hakkında bkz. <https://au.int/en/organs/aprm> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁷⁰ African Peer Review Mechanism Base Document, Madde 2 ve 15.

rara, yüksek ekonomik büyümeye, sürdürülebilir kalkınmaya ve hızlandırılmış bölgesel ve kıtasal ekonomik bütünleşmesine yol açan politikaların, standartların ve uygulamaların benimsenmesini teşvik edecektir.¹⁷¹

AADM sisteminde genel olarak dört tür değerlendirme vardır. Bunlar: temel değerlendirme, periyodik değerlendirme, talep edilen değerlendirme ve başlatılan değerlendirmedir. Temel değerlendirme, bir ülkenin AADM'ye üye olmasından sonraki on sekiz ay içinde yapılırken, periyodik değerlendirme iki ila dört yılda bir yapılacaktır. Talep edilen değerlendirme, periyodik zorunlu değerlendirmeler dışında, üye ülkenin kendisinin talebi üzerine yapılacaktır. Başlatılan değerlendirme, katılan Devlet ve Hükümet Başkanları, ilgili hükümete yardım etmek amacıyla, yaklaşmakta olan siyasi veya ekonomik krizin erken belirtilerini gösteren bir devletle ilgili olarak değerlendirmenin yürütülmesi çağrısında bulunduğu yürütülecektir.¹⁷² Tematik alanlar açısından değerlendirme süreci, demokratik ve politik yönetim, ekonomik yönetim ve yönetim, sosyoekonomik yönetim ve kurumsal yönetime odaklanmaktadır.¹⁷³

Bu mekanizma, Afrika devletlerinin ve ekonomilerinin istikrarını, ekonomik büyümesini, sürdürülebilir kalkınmasını ve hızlandırılmış bütünleşmeyi sağlamak için tasarlanmış olsa da değerlendirme süreci, hesap verebilirlik, şeffaflık, demokrasi ve insan haklarına saygı gibi geleneksel olarak iyi yönetimi teşvik ettiği bilinenleri içermektedir.¹⁷⁴ Bu nedenle, üye devletlerin insan hakları uygulamalarında önemli bir role sahiptir ve Afrika'da insan haklarının geliştirilmesi ve korunması açısından tamamlayıcı bir rol sağlayabilir. Katılımcı devletlere insan haklarını uygulamalarındaki eksiklikleri gösterme potansiyeline sahiptir. Başlangıcından bu yana AADM sistemi altında yapılan farklı değerlendirmelerde durum böyle olmuştur.¹⁷⁵ Ayrıca AADM'nin tematik alanlarından biri de yukarıda belirtildiği gibi demokratik ve siyasi yönetimdir. AADM'nin bu alandaki genel amacı, sürdürülebilir kalkınma ile barışçıl ve istikrarlı

¹⁷¹ African Peer Review Mechanism Base Document, Madde 3.

¹⁷² African Peer Review Mechanism Base Document, Madde 14.

¹⁷³ Bu noktada bkz. <https://au.int/en/organs/aprm> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

¹⁷⁴ **AKOKPARI**, John: "Policing and Preventing Human Right Abuses in Africa: The OAU, the AU & the NEPAD Peer Review", International Journal of Legal Information, C. 32, S. 2, 2004, s. 467.

¹⁷⁵ **AFRICAN PEER REVIEW MECHANISM**, Country Review Report: Federal Democratic Republic of Ethiopia, APRM Country Review Report No.14, Ocak 2011, para. 103, 136, 163, 182, 202 ve 235.

bir toplum sağlamak için demokrasinin, insan haklarına saygının, hukukun üstünlüğünün, kuvvetler ayrılığının ve yargı bağımsızlığının gerçekleştirildiği anayasal bir siyasi düzeni güçlendirmektedir.¹⁷⁶ İlâveten, Ocak 2017'de gerçekleştirilen 28. olağan oturumunda AfB Genel Kurulu, AADM'nin yetki alanını, kıtanın kilit yönetim girişimlerinin uygulanmasının izlenmesini ve denetlenmesini ve AfB Gündemi 2063 ve BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin uygulanmasının izlenmesini içerecek şekilde genişletmiştir.

AADM büyük ölçüde siyasidir ve bu nedenle potansiyel olarak daha güçlü bir etkiye sahip olabilir, ancak böyle bir siyasi yapının zayıfların insan haklarını bağımsız bir şekilde korumasının ne ölçüde beklenebileceği açık bir soru olarak kalmaktadır.¹⁷⁷ Ayrıca, bu mekanizmanın sorunlarından biri, tüm AfB üye devletlerinin AADM değerlendirme sürecine katılmaması ve müdahale etmeme ve egemenlik doktrinine bağlı kalmaları nedeniyle hepsinin insan haklarının, barışın ve güvenliğin teşvik edilmesi ve korunmasında yer almamasıdır.¹⁷⁸

SONUÇ

Afrika'da insan haklarının korunmasına yönelik siyasi yapı ve kurumsal mimari, dinamik ve çok yönlü bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeve, evrensel ilkeler ile yerel değerlerin etkileşimini yansıtırken, uluslararası standartları temel almakta ve toplumsal sorumluluk, sosyal adalet ile ekonomik, sosyal ve kültürel hakların önemine vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, Afrika'daki insan hakları söylemini hem küresel düzeyde geçerli hem de yerel bağlama uygun kılmaktadır.

ABÖ, Afrika'da insan hakları normlarının oluşturulmasında öncü bir güçtü. İlk odak noktası dekolonizasyon ve apartheid ile mücadele olmasına rağmen, ABÖ bu hedeflere ulaşmada insan haklarının önemini kabul etmiştir. 1981'de Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı'nın kabul edilmesi, insan haklarını kıtanın hukuki ve kurumsal çerçevesine yerleştiren önemli bir ilerlemeye işaret etmiştir. Bu Şartı hem bireysel hem de kolektif hakları vurgulayan temel bir belge olmaya devam etmektedir.

¹⁷⁶ **AFRICAN PEER REVIEW MECHANISM**, The Objectives, Standards, Criteria and Indicators for the APRM, NEPAD/HSGIC/03-2003/APRM/Guideline/OSCI, 9 Mart 2003'te kabul edilmiştir, para. 2.2.

¹⁷⁷ **HEYNS**, s. 685.

¹⁷⁸ **WELZ**, s. 2.

2001'de ABÖ'nden AfB'ne geçiş, insan haklarına olan bağlılığın yenilenmiş bir göstergesiydi. AfB, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu gibi kurumlar kurarak insan hakları konularını ele almada daha proaktif olmuştur. Bu organlar, üye devletler arasında uyumun izlenmesinde, anlaşmazlıkların karara bağlanmasında ve insan hakları standartlarının teşvik edilmesinde çok önemlidir.

Bölgesel Ekonomik Topluluklar da Afrika insan hakları sisteminde hayati aktörler haline geldi. AET ve çeşitli alt bölgesel oluşumlar da dahil olmak üzere bu topluluklar, insan haklarının bölgesel kalkınma stratejilerine entegre edilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Bölgesel Ekonomik Toplulukların, belirli bölgesel zorlukları ve öncelikleri ele almak için uyarlanmış kendi insan hakları çerçeveleri ve mekanizmaları vardır. Onların katılımı, insan hakları hususlarının ekonomik ve siyasi entegrasyon süreçlerine dahil edilmesini, hesap verebilirliğin artırılmasını ve bölgesel dayanışmanın teşvik edilmesini sağlar.

Afrika'nın Kalkınması için Yeni Ortaklık, kıtanın insan hakları mimarisinin bir başka önemli boyutunu temsil etmektedir. AKYO'nun iyi yönetim, sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına odaklanması, insan hakları ilkeleriyle yakından uyumludur. AKYO, kalkınma hedeflerini insan haklarıyla ilişkilendirerek, kalkınma ve insan haklarının birbirine bağımlılığının altını çizerek kapsayıcı, eşitlikçi ve katılımcı politikaları savunur. AADM, Afrika devletleri arasında karşılıklı hesap verebilirlik için bir platform sağlayarak bu çabaları daha da tamamlamaktadır. Bir öz değerlendirme ve akran öğrenimi kültürünü teşvik ederek devletlerin boşlukları belirlemesine, deneyimlerini paylaşmasına ve düzeltici önlemler uygulamasına olanak tanımaktadır.

Sonuç olarak, Afrika'da insan haklarının korunması, sağlam ve gelişen bir kurumsal mimari ile desteklenmektedir. ABÖ, AfB, AET, AKYO ve AADM'yı kapsayan bu mimari, insan haklarına kapsamlı ve çok katmanlı bir yaklaşımı yansıtmaktadır. İleriye dönük olarak, bu kurumları güçlendirmeye devam etmek, iş birliğini teşvik etmek ve insan haklarının Afrika'nın kalkınma gündeminin merkezinde kalmasını sağlamak çok önemlidir.

KAYNAKÇA

- AFRICAN PEER REVIEW MECHANISM**, Country Review Report: Federal Democratic Republic of Ethiopia, APRM Country Review Report No.14, Ocak 2011.
- AFRICAN PEER REVIEW MECHANISM**, The Objectives, Standards, Criteria and Indicators for the APRM, NEPAD/HSGIC/03-2003/APRM/Guideline/OSCI, 9 Mart 2003, <https://african-lit.org/authors/APRM/?page=3> (Erişim Tarihi: 18.02.2025).
- AFRICAN UNION DEVELOPMENT AGENCY (AUDA-NEPAD)**, Annual Report, 2021.
- AFRICAN UNION DEVELOPMENT AGENCY (AUDA-NEPAD)**, <https://www.nepad.org/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- AFRICAN UNION**, Human Rights Strategy for Africa, 14 Aralık 2011, <https://au.int/en/documents/20111214/human-rights-strategy-africa> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- AFRICAN UNION**, New Partnership for Africa's Development (NEPAD), <https://au.int/en/organs/nepad> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- AFRICAN UNION**, OAU/AU Treaties, Conventions, Protocols & Charters, <https://au.int/en/treaties> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği Barış ve Güvenlik Konseyinin Kurulmasına İlişkin Protokol, 9 Temmuz 2002'de kabul edilmiş ve 26 Aralık 2003'te yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/en/treaties/1158> (Erişim Tarihi: 14.10.2024).
- AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Konseyi Tüzüğü, Temmuz 2004, <https://ecosoc.au.int/en/about/statutes> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).
- AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği Örgütü Şartı, 1963, <https://au.int/en/treaties/oau-charter-addis-ababa-25-may-1963> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).
- AFRİKA BİRLİĞİ**, Afrika Birliği'nin Kurucu Yasası, 11 Haziran 2000, <https://au.int/en/Treaties/1157> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

AFRİKA BİRLİĞİ, Afrika Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşma, 3 Haziran 1991'de kabul edilmiş ve 12 Mayıs 1994'te yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/en/treaties/treaty-establishing-african-economic-community> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

AFRİKA BİRLİĞİ, Afrika Ekonomik Topluluğunu Kuran Antlaşmaya Ek Pan-Afrika Parlamentosuna İlişkin Protokol, 2 Mart 2001 tarihinde kabul edilmiş ve 14 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/en/pap> (Erişim Tarihi: 14.10.2024).

AFRİKA BİRLİĞİ, Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartına Ek Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesinin Kurulmasına İlişkin Protokol, 10 Haziran 1998 tarihinde kabul edilmiş ve 25 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/treaties> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

AFRİKA BİRLİĞİ, Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen Afrika Birliği Örgütü Sözleşmesi, 10 Eylül 1969 tarihinde kabul edilmiş ve 20 Ocak 1974 tarihinde yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/en/treaties/oau-convention-governing-specific-aspects-refugee-problems-africa> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

AFRİKA BİRLİĞİ, Çocuk Hakları ve Refahına Dair Afrika Şartı, 01 Temmuz 1990 tarihinde kabul edilmiş ve 29 Kasım 1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir, <https://au.int/treaties> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

AKOKPARI, John: "Policing and Preventing Human Right Abuses in Africa: The OAU, the AU & the NEPAD Peer Review", International Journal of Legal Information, C. 32, S. 2, 2004, s. 461-473.

AKOKPARI, John: Introduction: Human Rights Actors and Institutions in Africa, Akokpari, John/Zimble, Daniel S. (Editörler), Africa's Human Rights Architecture, Fanele-Jacana Media (Pty) Ltd, South Africa 2008.

ALTER, Karen J./**HELPER**, Laurence R./**MCALLISTER**, Jacqueline R.: "A New International Human Rights Court for West Africa: The ECOWAS Community Court of Justice", The American Journal of International Law, C. 107, S. 4, 2013, s. 737-779.

ARAP MAĞRİP BİRLİĞİ, Resmî web sitesi, <https://maghrebarabe.org/fr/les-pays-membres/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

- AYENI**, Victor O.: "The African Human Rights Architecture: Reflections on the Instruments and Mechanisms within the African Human Rights System", *Beijing Law Review*, C. 10, S. 2, 2019, s. 302-316.
- BAH**, Alhaji S./**CHOGE-NYANGORO**, Elizabeth/**DERSSO**, Solomon/**MOFYA**, Brenda/**MURITHI**, Tim: *The African Peace and Security Architecture: A Handbook*, Addis Ababa, 2014.
- BARICAGO**, Germain: *Introductory Preface: The African Charter and African Commission on Human and Peoples' Rights*, Evans, Malcolm/Murray, Rachel (Editörler), *The African Charter on Human and Peoples' Rights: The System in Practice 1986-2006*, 2. Baskı, Cambridge University Press, New York 2008.
- BENYERA**, Everisto/**FRANCIS**, Romain/**JAZBHAY**, Ahmed H.: *Challenging Discourse and Searching for Alternative Paths: Justice, Human Rights and Leadership in Africa*, Benyera, Everisto (Editör), *Reimagining Justice, Human Rights and Leadership in Africa: Challenging Discourse and Searching for Alternative Paths*, Springer, Switzerland 2020.
- BOWEN**, James S.: "Title Power and Authority in the African Context: Why Somalia did Not Have to Starve - The Organization of African Unity (OAU) as an Example of the Constitutive Process", *National Black Law Journal*, C. 14, S. 1, 1964, s. 93-125.
- COMESA**, COMESA in Brief, September 2018, COMESA-in-brief-FINAL_web.pdf (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- DERSSO**, Solomon: "Forty Years of the African Charter and the Reform Issues Facing the Discourse and Practice of Human Rights", *African Human Rights Law Journal*, C. 21, S. 2, 2021, s. 649-668.
- DOĞAN**, İlyas/**ÖZDEMİR**, Omca: *Afrika'da İnsan Haklarının Gelişimi ve Koruma Mekanizmaları*, Doğan, İlyas (Editör), *İnsan Hakları Hukuku*, 3. Baskı, Astana yayınları, Ankara 2019.
- DOĞU AFRIKA TOPLULUĞU**, Doğu Afrika Topluluğunun Kuruluşuna İlişkin Antlaşma, 30 Kasım 1999'da kabul edilmiş ve 7 Temmuz 2000'de yürürlüğe girmiştir, <https://www.eac.int/documents/category/key-documents> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- DOĞU AFRIKA TOPLULUĞU**, Resmî web sitesi, <https://www.eac.int/overview-of-eac> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).

- EBOBRAH**, Solomon T.: "Critical Issues in the Human Rights Mandate of the ECOWAS Court of Justice", *Journal of African Law*, C. 54, S. 1, 2010, s. 1-25.
- EBOBRAH**, Solomon T.: "Human Rights Developments in Sub-Regional Courts in Africa in 2008", *Africa Human Rights Law Journal*, C. 9, S. 1, 2009, s. 312-335.
- EBOBRAH**, Solomon T.: "Litigating Human Rights before Sub-Regional Courts in Africa: Prospects and Challenges", *African Journal of International and Comparative Law*, C. 17, S. 1, 2009, s. 79-101.
- EBOBRAH**, Solomon T.: *Courts of Regional Economic Communities in Africa and Human Rights Law*, Kadelbach, Stefan/Rensmann, Thilo/Rieter, Eva (Editörler), *Judging International Human Rights: Courts of General Jurisdiction as Human Rights Courts*, Springer, Switzerland 2019.
- ECOWAS**, Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu Antlaşması, 28 Mayıs 1975, <https://www.ecowas.int/publication/treaty/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- ELIAS**, T.O.: "The Charter of the Organization of African Unity", *The American Journal of International Law*, C. 59, S. 2, 1965, s. 243-267.
- EUROPEAN COUNCIL ON FOREIGN RELATIONS**, *Mapping African Regional Cooperation: The Community of Sahel-Saharan States-CEN-SAD*, <https://ecfr.eu/special/african-cooperation/censad/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- FORTES**, Myer/**EVANS-PRITCHARD**, Edward (Editörler): *African Political Systems*, Oxford University Press, Oxford 1948.
- GAWANAS**, Bience: *The African Union: Concepts and Implementation Mechanisms Relating to Human Rights*, Bösl, Anton/Diescho, Joseph (Editörler), *Human Rights Law in Africa: Legal Perspectives on their Protection and Promotion*, McMillan Education, Windhoek 2009.
- GUMEDZE**, Sabelo: "The NEPAD and Human Rights", *South African Journal on Human Rights*, C. 22, S. 1, 2006, s. 144-171.
- GUTTO**, Shadrack B.O.: "Human and Peoples' Rights in Africa: Myths, Realities and Prospects", *Current African Issues*, C. 12, 1991.

- HAAS**, Michael: *International Human Rights: A Comprehensive Introduction*, 2. Baskı, Routledge, Abingdon, 2014.
- HEYNS**, Christof: "The African Regional Human Rights System: The African Charter", *Dickinson Law Review*, C. 108, S. 3, 2004, s. 179-702.
- HOWARD**, Rhoda: *Group Versus Individual Identity in the African Debate on Human Rights*, An-naim, Abdullahi A./Deng, Francis M. (Editörler), *Human Rights in Africa: Cross-Cultural Perspectives*, The Brookings Institute, Washington 1990.
<https://au.int/en/organs/aprm> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
<https://www.usaid.gov/african-union/history#:~:text=On%20May%2025%201963%20in,the%20AU's%20creation%20in%202002> (Erişim Tarihi: 15.10.2024).
- IGAD**, Resmî web sitesi, <https://igad.int/about/?tab=the-history> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).
- KANBUR**, Ravi: "The New Partnership for Africa's Development (NEPAD): An Initial Commentary", *Politikon: South African Journal of Political Studies*, C. 29, S. 1, 2002, s. 87-100.
- KANNYO**, Edward: *The OAU and Human Rights*, El-Ayouty, Yassin/Zartman, I. William (Editörler), *The OAU after Twenty Years*, Praeger Publishers, New York 1984.
- M'BAYE**, Keba/**BIRAME**, Ndiaye: *The Organization of African Unity (OAU)*, Vasak, Karel (Editör), *The International Dimensions of Human Rights*, Greenwood Press, Westport 1982.
- MURITHI**, Tim: "The African Union's Transition from Non-Intervention to Non-Indifference: An Ad Hoc Approach to the Responsibility to Protect?", *Internationale Politik und Gesellschaft*, 2009, s. 90-106, http://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-2009-1/08_a_murithi_us.pdf (Erişim Tarihi: 13.10.2024).
- MURRAY**, Rachel: *Human Rights in Africa: From the Organization of African Unity to the African Union*, Cambridge University Press, New York, 2004.
- MURUNGI**, Lucyline N/**GALLINETTI**, Jacqui: "The Role of Sub-Regional Courts in the African Human Rights System", *SUR-International Journal of Human Rights*, C. 7, S. 13, 2010, s. 119-143.

- MUSUNGU**, Sisule F.: "Economic Integration and Human Rights in Africa: A Comment on Conceptual Linkages", *African Human Rights Law Journal*, C. 3, S. 1, 2003, s. 88-96.
- MUTUA**, Makau Wa: "The Banjul Charter and the African Cultural Fingerprint: An Evaluation of the Language of Duties", *Virginia Journal of International Law*, C. 35, 1995, s. 339-380.
- MUTUA**, Makau Wa: "The Politics of Human Rights: Beyond the Abolitionist Paradigm in Africa", *Michigan Journal of International Law*, C. 17, S. 3, 1996, s. 591-613.
- MUTUA**, Makau: *Human Rights: A Political and Cultural Critique*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2002.
- MWITHIGA**, Patricia M.: *The Challenges of Regional Integration in the East Africa Community*, Elhiraika, Adam B./Mukungu, Allan C.K/Nyoiike, Wanjiku (Editörler), *Regional Integration and Policy Challenges in Africa*, Palgrave Macmillan, New York 2015.
- NGENDAHIMANA**, Jean-Bosco: *Impact of Regional Integration on Human Rights Protection in Africa*, Fanta, Emmanuel/Shaw, Timothy M./Tang, Vanessa T. (Editörler), *Comparative Regionalisms for Development in the 21st Century: Insights from the Global South*, Routledge, London and New York 2013.
- NWAUCHE**, Enyinna S.: *Regional Economic Communities and Human Rights in West Africa and the African Arabic Countries*, Bösl, Anton/Diescho, Joseph (Editörler), *Human Rights Law in Africa: Legal Perspectives on their Protection and Promotion*, McMillan Education, Windhoek 2009.
- OKERE**, B. Obinna: "The Protection of Human Rights in Africa and the African Charter on Human and Peoples' Rights: A Comparative Analysis with the European and American Systems", *Human Rights Quarterly*, C. 6, S. 2, 1984, s. 141-159.
- RUPPEL**, Oliver C.: *Regional Economic Communities and Human Rights in East and Southern Africa*, Bösl, Anton/Diescho, Joseph (Editörler), *Human Rights Law in Africa: Legal Perspectives on their Protection and Promotion*, McMillan Education, Windhoek 2009.
- SADC**, Resmî web sitesi, <http://www.sadc.int/member-states> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

SENGHOR, Jeggan: The Treaty Establishing the African Economic Community: An Introductory Essay, Yusuf, A.A. (Editör), African Yearbook of International Law, C. 1, 1993.

SHIVJI, Issa G., The Concept of Human Rights in Africa, CODESRIA Book Series, London, 1989.

SIEGLE, Joseph, Africa's Coups and the Role of External Actors, Africa Center for Strategic Studies, 17 Aralık 2021, www.africacenter.org/spotlight/africas-coups-and-the-role-of-external-actors/ (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

TAHA, Saeed A.: "Efforts of Integration in the African Regional Groupings (The Community of Sahel-Saharan)", African Perspectives, C. 13, S. 44, 2016, s. 17-29.

TAVARES, Rodrigo/**TANG**, Vanessa T.: Regional Economic Integration in Africa: Impediments to Progress?, Fanta, Emmanuel/Shaw, Timothy M./Tang, Vanessa T. (Editörler), Comparative Regionalisms for Development in the 21st Century: Insights from the Global South, Routledge, London and New York 2013.

THE EAST AFRICAN COURT OF JUSTICE, Court Manual: A Practical Guide to the Law and Practice of the East African Court of Justice, November 2020.

THE INTERNATIONAL FEDERATION FOR HUMAN RIGHTS (FIDH), A Human Rights Approach to the New Partnership for Africa's Development (NEPAD) and the African Peer Review Mechanism (APRM), 2004.

THE INTERNATIONAL JUSTICE RESOURCE CENTER, East African Court of Justice, <https://ijrcenter.org/regional-communities/east-african-court-of-justice/> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

THE NEW TIMES, Rwanda Re-admitted into ECCAS, 27 May 2015, <https://www.newtimes.co.rw/section/read/189185> (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

THOKO, Kaime: "SADC and Human Rights: Fitting Human Rights into the Trade Matrix", African Security Review, C. 13, S. 1, 2004, s. 109-117.

UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS, African States of the Casablanca Charter (Casablanca Group), <https://uia.org/s/or/en/1100002995> (Erişim Tarihi: 13.10.2024).

UWAZURUIKE, Allwell: Human Rights under the African Charter, Palgrave Macmillan, Switzerland 2020.

VILJOEN, Frans: International Human Rights Law in Africa, Oxford University Press, Oxford 2007.

WELZ, Martine: Integrating Africa: Decolonization's Legacies, Sovereignty, and the African Union, Routledge, New York 2013.